HİCRÎ BİRİNCİ ASIRDA

İSLÂMÎ İLİMLER

- I -

Kur'ân İlimleri ve Tefsir

ensar

HİCRÎ BİRİNCİ ASIRDA İSLÂMÎ İLİMLER

- I -

Kur'ân İlimleri ve Tefsir

العلوم الإسلامية في القرن الهجري الأول

– ١ –

(التفسير وعلوم القرآن)

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

ISBN : 978-605-7619-96-9 (Cilt 1)
ISBN : 978-605-7619-98-3 (Cilt 2))
ISBN : 978-605-7619-95-2 (Takım)

Sertifika No: 17576

Kitabın Adı
Hicrî Birinci Asırda İslâmî İlimler - I –
Kur'ân İlimleri ve Tefsir

Editörler
Prof. Dr. Hidayet Aydar
Doç. Dr. Ziyad Alrawashdeh
Araş. Gör. Elif Gül Gökhan - Araş. Gör. Sultan Ümmügülsüm Gündüzlap
Araş. Gör. Ülfer Karabulut - Araş. Gör. Ümit Eskin
Araş. Gör. Yasemin Çelikhası - Öğr. Gör. Khadeejeh Alrawashdeh

Yayına Hazırlayan
Hüseyin KADER

Kapak Tasarım
Halil YILMAZ

İç Tasarım
Ensar Grafik Bölümü

Baskı:
E-Kitap

1. Yayın
Aralık 2020

İletişim Adresi:
Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.
Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sok. No: 7 Eyüpsultan / İstanbul
Tel: (0212) 491 19 03 - 04 – Faks: (0212) 438 42 04
www.ensarnesriyat.com.tr – siparis@ensarnesriyat.com.tr

HİCRÎ BİRİNCİ ASIRDA İSLÂMÎ İLİMLER

- I -

Kur'ân İlimleri ve Tefsir

العلوم الإسلامية في القرن الهجري الأول

– ١ –

(التفسير وعلوم القرآن)

İstanbul 2020

Aydar, Hidayet

Hicrî Birinci Asırda İslâmî İlimler: Kur'ân İlimleri ve Tefsir: العلوم الإسلامية في القرن الهجري الأول /

Hidayet Aydar - Ziyad Alrawashdeh - Elif Gül Gökhan - Sultan Ümmügülsüm Gündüzlap - Ülfer Karabulut - Ümit Eskin - Yasemin Çelikhası - Khadeejeh Alrawashdeh (ed.), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020,

Cilt I: Kurâ'n İlimleri ve Tefsir: التفسير وعلوم القرآن

c. 1, s. 792, 23,5 cm.

Cilt II: Hadis, İslam Hukuku, Kelam, Mezhepler Tarihi, Arap Dili ve Siyer: الحديث، الفقه، الكلام، تاريخ المذاهب، اللغة العربية والسِّيَر

c. 2, s. 696, 23,5 cm.

ISBN : 978-605-7619-96-9 (Cilt 1)

ISBN : 978-605-7619-98-3 (Cilt 2))

ISBN : 978-605-7619-95-2 (Takım)

1. İslam dini_Uygarlık ve kültür; 2. Kuran ilimler; 3. Fıkıh; 4. Dinî ve Sosyal Hayat; 5. İslam Hukuku; 6. Tefsir; 7. Mezhepler tarihi; 8. Siyer; 9. Arap dili ve edebiyatı

297.09 DC20

Bibliyografik niteleme Anglo-American Rules 2 (AACR2)'ye göre yapılmıştır.

العلوم الإسلامية في القرن الهجري الأول

– ١ –

(التفسير وعلوم القرآن)

المحررون

أ.د. هدايات آيدار

أ. مشارك د. زياد الرواشدة

الأستاذة خديجة الرواشدة

المعيدة. أليف كول كوكخان

المعيدة. سلطان أم كلثوم كوندوز آلپ

المعيدة. أولفر كارابولوط

المعيد. اميد اسكين

المعيدة. ياسمين چليكخاصي

إسطنبول ٢٠٢٠

İÇİNDEKİLER

CİLT -I-

TAKDİM [تقديم] 11

الرقوق القرآنية في القرن الهجري الأول 25

[Hicrî Birinci Asırda Mushaf-ı Şerif]

زياد عبدالرحمن الرواشدة

مواقف الصحابة من المصاحف بين الإعمال والإهمال وأثرها على جمع القرآن (دراسة وتحليل) 55

[Sahabenin Mushafı İ'mal ve İhmal Arasındaki Konumu ve Bunun Kur'ân'ın Cem Edilmesine Etkisi: Analitik Çalışma]

خالد إبراهيم مسلم أحمد الآلوسي

جهود النساء في نشأة العلوم الشرعية في القرن الأول؛عائشة أم المؤمنين –رضي الله عنها– أنموذجا 89

[Hicri Birinci Asırda; Kadınların Dinî İlimlerin Yayılmasındaki Çabaları: Müminlerin Annesi Hz. Aişe (r.a.) Örnekliği]

عقيلة حسن

علوم القرآن الكريم بين النشأة والازدهار: القرن الهجري الأول انموذجا؛ دراسة استقرائية تحليلية 149

[Yayılma ve Gelişme Arasında Kur'ân İlimleri -Hicrî Birinci Asır Örnekliği- Tümevarımsal Analitik Bir Çalışma]

كريم إفراق أحمد

تدوين علوم القرآن في القرن الهجري الأول 175

[Hicrî Birinci Asırda Kur'ân İlimlerinin Tedvini]

الدكتور سوجيات زبيدي

التفسير في القرن الأول الهجري 195

[Hicrî Birinci Asırda Tefsir]

محمد غزلاوي

Hicrî Birinci Asırda Tefsir: Hz. Peygamber ve Sahabe Tefsiri 245

[التفسير في القرن الاول الهجري: تفسير النبي عليه السلام وتفسير الصحابة]

Hidayet Aydar

سمات المنهج التفسيري في القرن الهجري الأول بين الدراية والرواية.....395
[Hicrî Birinci Asırda Dirayet ve Rivayet Arasında Tefsir Metodunun Özellikleri]
محمد عواد سليم الخوالدة
التفسير بالرأي، البواكير الأولى لمدرسة الرأي فى القرن الأول الهجري.....411
[Dirayet Tefsiri, Hicrî Birinci Asır Erken Dönemde Dirayet Ekolü]
الدكتور أحمد الدمنهوري
Sahâbe Tefsirinde Tenevvü İhtilafının Ön Planda Olmasının Nedenleri.....465
[الأسباب الأساسية للاختلاف والتنوع في تفاسير الصحابة]
Mehmet Yaşar
Mekkî - Medenî Ayrımında Hitap Kriterinin Bağlamı.....485
[السياق المعياري في تمايز خطاب المكي والمدني]
Muhammed İsa Yüksek
Hicrî I. Asırda Basra ve Tefsir İlmi Açısından Önemi.....501
[القرن الهجري الأول؛ البصرة وأهمية علم التفسير]
Ceyda Gürman
Hicrî İlk Asırdan Bir Hoca - Öğrenci Portresi: Hz. Âişe - Mesrûk b. el-Ecda'.....531
[صورة المعلم – الطالب في القرن الأول الهجري: السيدة عائشة – مسروق بن الاجدع]
Yunus Emre Gördük
Abdullah b. Abbâs İle Talebesi Mücâhid b. Cebr'e Nisbet Edilen Tefsir Rivâyetlerinin Karşılaştırılması.....555
[مقارنة بين الروايات التفسيرية المنسوبة لابن عباس وتلميذه مجاهد بن جبر]
Mehmet Selim Ayday
Hicri Birinci Asırda Tefsir: Tâbiûn ve Tefsir.....581
[التفسير في القرن الاول الهجري: التابعون والتفسير]
Hidayet Aydar
Mücâhid b. Cebr'in Tefsiri ve Tefsirindeki İsrailî Rivayetlere Yaratılışla İlgili Ayetler Bağlamında Bir Bakış.....655
[تفسير مجاهد بن جبر ونظرة في سياق الآيات المتعلقة بالخلق الى الروايات الإسرائيلية]
Abdulkadir Karakuş

Mesâil Nâfi b. el-Ezrak ve Tefsir Usûlü Açısından Önemi 671
[مسائل نافع بن الأزرق واهميتها في أصول التفسير]
Muhammed Çelik

سعيد بن جبير ومنهجه في التفسير 707
[Said b. Cübeyr ve Tefsirdeki Yöntemi]
مسعود جوهر

التوجيه في القراءات القرآنية: نشأته – اتجاهاته – تطبيقاته 723
[Kıraatlerde Tevcih: Doğuşu, Yönelişleri ve Uygulanışı]
مجاهد يحيى محمد هادي

Hicrî Birinci Asır Bağlamında Kırâatler 757
[القراءات في سياق القرن الهجري الأول]
Süleyman Yıldız

Hicrî I. Yüzyıl Kıraat İlmi Merkezleri 779
[مراكز علم القراءات في القرن الأول الهجري]
Ahmet Gökdemir

TAKDİM

İnsanlığın, hatta kâinatın oluşmaya başladığı dönemlere kadar gitmek, oluşumun nasıl başladığını öğrenmek bilim adamları için son derece önemlidir ve buna yönelik büyük çalışmalar yapılmıştır, yapılmaktadır. Çünkü oluşumun nasıl başladığını öğrenmek, daha sonraki süreç hakkında doğru tespitler yapma konusunda büyük ehemmiyet arz etmektedir... Bunun gibi, ilimlerin nasıl başladığını öğrenmek de oldukça mühim bir konudur. Bilim tarihiyle ilgili kaynaklara bakıldığında birçok bilimin ortaya çıktığı yer ve ortam olarak Yunan toprakları ve Grek kültürü gösterilmektedir... Bu hususun doğru olup olmadığı bir yana, ilim adamları, ilimlerin başlangıç yerini, zamanını ve başlangıç şeklini tespite çok önem vermektedirler. Çünkü bu, ilimlerin daha sonra nasıl bir süreç takip ettiğini ve nereye vardığını, neye evirildiğini, bu sürecin doğru bir yolda seyredip etmediğini öğrenmeye ve buna göre değerlendirmeler yapmaya imkân sağlayacaktır...

Bu kitabın hazırlanmasında emeği geçen bizler de İslâmî ilimlerin nasıl ve hangi şartlarda çıktığına, nasıl bir süreç takip ettiğine dair bazı tespitlerin yapılmasına imkân vermek amacıyla İslâmî ilimlerin zuhur ettiği ilk asrı ve ondan sonraki yüzyılları, Asır Asır İslâmî İlimler üst başlığıyla bir proje halinde işlemeye karar verdik. Bu çerçevede her bir yüzyılı bir kitaba konu edecek, o asırdaki İslâmî ilimleri bir bütün halinde işleyecek ve günümüze kadar seri halinde getirmeye çalışacağız.

Bununla, temel İslâmî ilimlerin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığını, nasıl geliştiğini, hangi konularla başladığını, bunların nasıl bir seyir takip ettiğini, yüzyıllar sonra bugün bildiğimiz hususlarla ne derecede örtüştüğünü, bugün İslam âlemi olarak yaşamakta olduğumuz bir takım sorunlarla herhangi bir alakasının olup olmadığını, tarihi süreç içerisinde herhangi bir yerlerde bazı kırılmaların, değişimlerin, farklılaşmaların yaşanıp yaşanmadığını ortaya koymaya, böylece kendi çapımızda İslam ilim, kültür ve medeniyetine katkı sağlamayı hedefliyoruz.. İslâmî ilimler açısından hangi asırlarda daha çok ilmî etkinlik ve hizmetlerin ortaya konulduğunu, hangi asırların ilmî faaliyetler bakımından daha zengin ve daha parlak olduğunu, hangi asırlarda ilmî çalışmaların zayıf ve yetersiz kaldığını; ilmî faaliyetlerin zengin veya zayıf olmasının, o asırlardaki genel gidişatla, yönetim, siyaset ve sosyo-kültürel durumlarla ilişkisinin olup olmadığını, varsa ne düzeyde olduğunu, toplumsal şartların ilmî faaliyetlerin azalıp çoğalmasında, kaliteli veya zayıf olmasında nasıl bir rol aldığını, hangi şartlarda ilimlerin çeşitlenip zenginleştiğini,

hangi koşulların ilmî çalışmaları gerilettiğini, ilmî hizmet ve faaliyetlerin coğrafi bölgelerle ve o bölgelerdeki insan, iklim, doğa gibi unsurlarla bir ilişkisinin olup olmadığını, herhangi bir asırda herhangi bir bölgede ilmî faaliyetler çeşitlenip zenginleşmişse bunda hangi faktörlerin etkin olduğunu... bunları ve benzer daha başka hususları bu vesileyle tespit etmeye gayret göstereceğiz. Bu amacı gerçekleştirmek için yapacağımız faaliyetlere ilk olarak hicrî birinci asırdan başlamaya karar verdik.

Biz burada zaman aralığını biset ve hicrî 100 yıl arası olarak belirledik. Hicrî ilk asır Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle başlıyorsa da, önemine binaen ve sonrasıyla olan kuvvetli ilişkisi sebebiyle, ayrıca peygamberlik sürecinin başlangıcı olması hasebiyle Müslümanlığın Mekke dönemini de ilave etmeyi, böylece zamanı bisetle başlatmayı daha uygun ve münasip gördük. Dolayısıyla biset yani miladi 610 yılından itibaren meydana gelen gelişmelerden başlamak üzere hicretin yüzüncü yılının sonuna, yani miladi 718 senesine kadar (Ömer b. Abdülaziz'in halifeliğinin ilk yılı dâhil) meydana gelen tüm hadiseler çalışmamızın kapsamında olacaktır. İşte biz bu çalışmada hicrî birinci asırda yaşanmış, meydana gelmiş tüm önemli hadiseleri, özellikle de dönemle ilgisi ve ilişkisi çerçevesinde işlemek istiyoruz.

İslam dini ve İslâmî ilimler açısından Hicrî birinci asır son derece önemlidir. Her ne kadar bu dönemde sistemli bir ilmî yapıdan bahsetmek mümkün değilse de, ileride oluşacak bütün İslâmî ilimlerin nüvesi bu dönemde oluşmuştur. Dönem, Kur'an'ın nâzil olduğu ve nüzulünün tamamlandığı, Hz. Peygamber ve sahabenin yaşayarak veya anlatarak Kur'an'ı çeşitli yönlerden yorumladıkları, tabiîn halkasına mensup âlimlerin, bilgilerini muhtelif şekillerde kaydedip yaydıkları, birçok önemli hâdisenin yaşandığı bir dönemdir. Dolayısıyla ileride oluşacak bütün İslâmî ilimler, bu asırda ortaya konan bu faaliyetlerden beslenecek ve buna göre gelişecektir. Bu açıdan hicrî birinci asır, İslâmî ilimlerin her biri için müstesna bir önemi haizdir.

Hz. Peygamber'in vahiyle tanışması, vahiy süreci, dini tebliğ etmesi, 23 yıl süren zorlu risâlet görevi bu dönemde olmuştur. İlk Müslümanlar, Müslümanlığın Mekke'de çok zor şartlara rağmen yayılması, Müslümanların Mekke toplumunda çok büyük zorluklarla karşılaşmaları, Habeşistan'a göçleri, Medine'ye doğru yapılan ve tarihin akışını değiştirtecek olan hicret... bütün bunlar ve benzeri diğer hâdiseler bu dönemde yaşanmıştır.

Kur'an'a ve Hz. Peygamber'e yönelik tavırları, şirk anlayışı, ilah, melek, peygamber, âhiret, cin, şefaat gibi inanç değerleri, ibadetleri, sosyo-kültürel yapıları, âdetleri itibariyle müşrik Mekke toplumu da bu zaman dilimi açısından büyük önem arz etmektedir.

Medine toplumunun Hz. Peygamber'i ve Muhacirleri sahiplenmeleri, Muhacir-Ensar kardeşliği, Bedir, Uhud ve Hendek savaşları, Müşriklerle yapılan diğer savaş ve gazveler, Yahudiler ve diğer bazı guruplarla yapılan anlaşmaları ihtiva eden ve Medine vesikası olarak bilinen belge, Yahudilerin ihanetleri, Hz. Peygamber'in nübüvvetine ve Kur'an'a karşı sergiledikleri tavır, onlarla yapılan savaşlar... bütün bunlar da dönem bakımından oldukça mühimdir.

Hz. Peygamber'in Habeşistan idaresiyle olan münasebetleri, Necran Hristiyanlarıyla olan ilişkiler, farklı din ve kültürler karşısında Müslümanların takındığı tavır, bunların mensuplarıyla yapılan teolojik tartışmalar, bunlara ait eserlerin çok basit de olsa tercüme edilmesine dair ilk faaliyetler de dönemin dikkat çeken hâdiseleridir.

Vahyin muhafazası maksadıyla Hz. Peygamber'in hayatında yazılması, arzalarda okunması ve hıfzı gibi faaliyetler ile Hz. Peygamber'in vefatının ardından Kur'an'ın derlenmesi, istinsahı, farklı bölgelere gönderilmesi, noktalanması ve harekelenmesi Kur'an tarihindeki ilk önemli faaliyetlerdir.

Kur'an'ın nüzûlü esnasında vuku bulan olaylar ve bunlarla irtibatlı olarak ayetlerin nazil olması, Kur'an vahyini oluşturan cümlelerin mu'ciz oluşu, çeşitlilik arz eden dil ve üslûp özellikleri, içerdiği kıssalar Kur'an ilimlerinin oluşumuna sebep teşkil eden ilk önemli hususlardır.

Kur'an'ın daha doğru anlaşılması için Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu faaliyetler, sahabenin Kur'an'a hizmetleri, yapmış oldukları tefsirler, tefsirde öne çıkan sahabiler ve tefsir çalışmaları, tefsirde çeşitlilik ve farklılık, bunun nedenleri, tefsirde ekolleşme, ekollerin özellikleri ve etkinlikleri, ilk tâbiûn nesli, ilk tefsir hareketleri... bunlar da Tefsir ilmi açısından dönemin öne çıkan mühim konulardır.

Kur'an lafızlarının okunuşuyla ilgili gelişmeler de oldukça mühimdir. Bununla ilgili son derece dikkat çekici hâdisler kaynaklarımızda yer almaktadır. Fiiliyatta da farklı okuyuşlar söz konusu olmuştur. Bu cümleden olarak yedi harfle okuyuş konusunda Hz. Peygamber'e izin verilmesine, bazı sahabîlerin farklı okuyuşlarına dair rivayetler; ilk mushafların farklı okuyuşları içermesi meselesi ile bazı kıraatlerin şöhret bulma süreci, bunların yaygınlaştığı bölgeler ve bunları okuyanlara dair meseleler de bilhassa Kıraat ilmi açısından önem arz eden hususlardır.

İslam'ın farklı coğrafyalara yayılması ile Araplar farklı uluslarla karışmış ve bunun sonucunda lahn diye isimlendirilen dilde hatalı kullanımlar, hatalı telaffuz ve okuyuşlar ortaya çıkmıştır. Kur'an-ı Kerim'i doğru okuma ve anlama çabaları sonucunda nahiv, lügat gibi dil ilimleri gelişme göstermeye başlamıştır. Bunun yanında Arapların sosyal

hayatında büyük bir önem arz eden şair ve şiire İslam'ın etkisinin olup olmadığı, şayet olmuşsa bunun ne derecede ve nasıl olduğu, Kur'an-ı Kerim'in yorumunda, nahiv, belagat ve lügatlerde istişhad edilen şiirin mevsukiyeti, Tedvin çağına kadar sözlü ve yazılı intikali gibi hususlar da hicrî birinci asrın bilhassa Arap Dili açısından göz önünde bulunması gereken önemli araştırma konularıdır.

Hz. Peygamber'in hayatı, söz, fiil ve takrirleri, bunların tespiti, nakli, yazılıp yazılmadığı, hadis derleme çalışmaları, hadis alanında öne çıkanlar (muksirûn), bunların özellikleri, hadis meclislerinin oluşması ve hadis öğrenme amacıyla rihlelerin başlaması, Ehl-i bidatın ve siyasî hâdiselerin hadis rivâyetine etkisi de bilhassa Hadis ilmi açısından dönemin dikkat çekilmesi gereken olaylarıdır.

Kur'an'da zaman zaman Müslümanların, Hz. Peygamber'e "yes'elûneke" kalıbıyla başlayan cümlelerde dile getirilen fetva talepleri ve bunlara verilen cevaplar mevcuttur. Müslümanların hayatında nelerin helal, nelerin haram; nelerin farz, nelerin mübah; nelerin serbest, nelerin yasak olduğu, hangi suçların ne şekilde cezalandırılacağı ayet ve hadislerle ve sahabe uygulamalarıyla ortaya konmuştur. İbadet esasları bu dönemde son şeklini almış ve artık değiştirilmez bir hal almıştır. Ahkâm içerikli ayet ve hadisler zaman zaman bazı sahabi ve tabiiler tarafından farklı değerlendirilmiştir. Ahkâmın uygulanması, zina, hırsızlık, içki içmek, irtidat, isyan gibi suçlar karşısında verilen cezalar, bunlarla ilgili yorumlar, farklı bakış açıları, başta abdest olmak üzere bazı ibadetlerle ilgili farklı değerlendirmeler ve uygulamalar fıkıh ve hukuk açısından dikkat çeken bazı gelişmelerdir. Bütün bunlar daha sonraki fıkhî gelişmeleri öğrenme açısından oldukça mühimdir.

Tevhid ilkesi müşriklerin en çok karşı çıktığı, Kur'an'ın da en fazla üzerinde durduğu konuların başında gelir. Müslümanlar arasında da ilahi sıfatlar ve bununla ilişkili olarak rüyetullah, kelâmullah, isra ve miraç hadisesi; peygamberlik, iman-amel münasebeti, kaza - kader meseleleri ve bunlarla ilgili konular etrafında da ciddi münakaşalar cereyan etmiştir. Bunlar ve kelam/akaidle ilgili başka hususlar bu yüzyılda ilk kez tartışılmış ve Müslümanlar arasında görüş farklılıklarına yol açmıştır. Bu cümleden olarak Şiilik, Hâricîlik ve Mürcie gibi ilk siyasi ve itikâdî fırkalar zuhur etmiş, ayrıca Mutezile gibi bazı mezheplerin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Bütün bu gelişmeler Kelam/Akaid ilimleri açısından oldukça mühimdir.

Hz. Peygamber'in vefatı ve sonrasında yaşananlar, ilk halifenin seçilmesi, Hz. Peygamber'in yerine vasi tayin edip etmediği meselesi, ilk ihtilaflar, ilk gruplaşmalar, halifelerin tespit ve tayini ve bunlarla ilgili gelişmeler ve tartışmalar, hilâfet-imâmet konuları da Mezhepler tarihi açısından önemli gelişmelerdir.

Hz. Peygamber'in ve onu örnek alan sahabenin aile hayatı, Medine toplumunda akrabalık, komşuluk, sosyal münasebetler, eğitim-öğretim faaliyetleri, ticaret, ekonomi, askeri yapı, idari yapı, Müslümanların yaşadığı Medine dışındaki bölgelerin ahalisiyle münasebetler, dönemin devletleri ve çevrede bulunan kabilelerle ilişkiler de dönem açısından incelenmesi gereken ve daha sonra oluşacak bazı ilimlerin esasını oluşturan önemli hususlardır.

Müslümanların dünya ve ahiret tasavvuru, insan ve kâinatı algılayış biçimleri, canlılara bakış açıları, önceki toplumlar ve onların başından geçenlerle ilgili bilgi düzeyleri, tarih algıları, zühd anlayışları, gelecekle ilgili öngörüleri vs. de dönemle ilgili dikkat çekilmesi gereken hususlardandır.

Hz. Peygamber'in Mekke ve bölgedeki diğer müşrik guruplarla yaptığı savaşlar, Bizans'la olan münasebetler, Tebük savaşı; Hz. Peygamber'in vefatından sonra halife seçilen Hz. Ebubekir döneminde sahte peygamberler ve irtidat gibi olaylar, Hz. Ömer döneminde yapılan savaşlar, İslam topaklarının genişlemesi, kurulan yeni şehirler, elde edilen topraklar, Hz. Osman'ın hilafeti süresinde meydana gelen iç karışıklıklar, halifenin katledilmesi, bunların nedenleri, Hz. Osman'ın yönetim iradesiyle ilgili tartışmalar, Hz. Ali'nin halife seçilmesi, yaşanan iç savaşlar bu yüzyılda cereyan etmiş hâdiselerdir. Muaviye'nin idareyi ele alması, hilafetin saltanata dönüşmesi, Muaviye ve Yezid döneminde iç karışıklıkların bastırılması, birlik ve bütünlüğün sağlanması yönünde atılan adımlar, II. Muaviye, I. Mervan, Abdülmelik, I. Velid, Süleyman b. Abdülmelik ve Ömer b. Abdülaziz'in hilafetleri, bu dönemlerde yaşanan iç ve dış olaylar, yapılan savaşlar, İslamiyet'in Kuzey Afrika ve Orta Asya dâhil büyük bir coğrafyaya yayılması, Kerbela hadisesi, Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'de Emevi idaresine başkaldırması ve yaşanan olaylar, Harre Muharebesi, komşu ülkelerle münasebetler de bu yüzyılda yaşanmış İslam Tarihi açısından oldukça mühim konulardan bazılardır.

Bunun için yukarıda sözünü ettiğimiz hususlar dâhilinde olmak kaydıyla ve belirlediğimiz esaslara uygun olarak ülkemiz içinde ve dışında konuyla alakalı üniversite elemanları ve araştırmacılara ulaşarak onlardan yazı talep ettik. Yapacakları çalışmaların bisetten başlayıp hicrî 100. Yılın sonuna kadarki dönemde meydana gelmiş ve Kur'an Tarihi ve Ulumu'l-Kur'an; Tefsir, Tefsir Usulü ve Tarihi; Kıraat ve Kıraat Tarihi; Hadis, Hadis Usulü ve Tarihi; Fıkıh, Fıkıh Usulü ve Tarihi; Kelam/Akaid ve Kelam Tarihi; Mezhepler Tarihi; İslam Tarihi; Dinler Tarihi; Arap Dili ve Belagati ve Tarihi; Tasavvuf ve Tasavvuf Tarihi; İslam Düşüncesi ve İslam Felsefesi Tarihi kapsamına girecek şekilde olmasını şart koştuk. Bu kapsamda gönderilecek çalışmaların, konuyu özgün bir şekilde ele almış olmasına, farklı bir perspektifle işlemiş olmasına, mutlak surette dönemle ilişki-

lendirmiş olmasına, bilimsel ve akademik bir üslup ile incelemiş olmasına dikkat edilerek hazırlanmasını talep ettik.

Bunun için katılmak isteyenlerden yapacakları çalışmayı anlatan bir sayfa civarında bir özet talep ettik. Bu şekilde yaptığımız ilana ilk etapta yurt içinde muhtelif üniversitelerden ve yurt dışında 16 ayrı ülkeden Türkçe, Arapça ve İngilizce olarak 180 civarında çalışma geldi. Bunlardan hangilerini alacağımızı, daha önce belirlediğimiz bilim kurulumuz sayesinde karar vermeyi uygun gördük. Bunun için gelen çalışmaları bilim kurulumuzdaki hocalarımızın alanlarına göre paylaşarak gönderdik ve onlardan en çok bilimsel ve akademik gördüklerini ilk sıraya koymak suretiyle sıralama yapmalarını istedik. Bilim Kurulumuz buna göre yaptığı sıralamayı muhtevi listelerini bize gönderdiler. Biz de kurulun sıralamasını esas alarak, yukarıda sözünü ettiğimiz her alandan en az beş tane olacak şekilde 60 adet çalışmayı kabul ettik ve sahiplerine Nisan 2020 sonuna kadar yazılarını bize göndermelerini istedik.

Belirtilen süre dolduğunda 50 civarında yazı ulaştı. Ne yazık ki bazı alanlarda beklediğimiz yazılar bize ulaşmadı. Bu hâliyle elimizde muhtelif alanlarla ilgili Türkçe ve Arapça 47 çalışmayı muhtevi bir eser bulunmaktadır. Bunların 19'u Arapça, diğerleri Türkçedir. Bunlar Türkiye dâhil 14 ayrı ülkeden araştırmacılara ait çalışmalardır. Çalışmalarıyla bu eserin oluşmasına katkı veren tüm araştırmacılara teşekkür ederiz. Bütün bunları edit kitap standartlarına göre düzenledik. Hepsini bir cilt halinde yayınlamanın büyük bir hacim oluşturacağını hesaba katarak eserimizi iki cilt halinde düzenledik. Birinci ciltte Kur'an ve Mushaf Tarihi, Ulûmu'l-Kur'ân, Tefsir ve Kıraat konularıyla ilgili çalışmalara ye verdik. Bunları da kendi içinde tarih ve konu bütünlüğüne göre düzenledik. İkinci cildi ise bunların dışındaki temel İslâmî konular olan Hadis, Fıkıh ve İslam Hukuku, Kelam-Akaid, Mezhepler Tarihi, Tasavvuf, Arap Dili ve Siyer konularıyla ilgili çalışmalara tahsis ettik. Bu ciltteki çalışmaları da yine belli bir düzen içinde yerleştirdik.

Bu eserin bu hale gelmesinde editör listesinde adı geçen bizler büyük gayretler gösterdik. İlan aşamasından çalışmaların düzenlenmesine, dizilmesine, tashihlerin yapılmasına, kitap bölümü standartlarına sokulmasına kadar pek çok konuda büyük hizmetler sunduk. Bugün bu çalışmamızı 2 cilt halinde önümüzde görünce, bütün yorgunluklarımızı, çektiğimiz zahmetleri unuttuk, şu an büyük bir ferah ve sevinç içindeyiz. Bu çalışmayı bu şekilde başarıyla tamamlamayı bize lütfettiği için Rabbimize hamd ediyor, çalışmamızın ilim ve irfan âlemine, kültür ve medeniyet dünyamıza hayırlı hizmetler sunmasını niyaz ediyoruz.

05 Eylül 2020 ***Editörler***

ABDULLAH B. ABBÂS İLE TALEBESİ MÜCÂHİD B. CEBR'E NİSBET EDİLEN TEFSİR RİVÂYETLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Mehmet Selim Ayday*

Giriş

Hiç şüphesiz Kur'an'ın ilk müfessiri Hz. Peygamber'dir. O, âyetleri tebliğ ettikten sonra anlaşılmayan yerleri de tefsir etmiştir. Vahyin inişine tanıklık eden sahâbe de Hz. Peygamber'den duyduklarını kendilerinden sonraki nesillere aktarmışlardır. İlimlerin henüz tevdin ve tasnif edilmeden önceki dönemde, Kur'an tefsirine dair rivâyetler, hadisin içinde sözlü olarak nakledilmekteydi. Daha sonra derlenen Sahîh-i Buhârî ve Sahîh-i Müslim gibi hadis kitaplarının içinde Kitâbü't-Tefsir bölümlerinin yer alması bunun bir göstergesi olarak düşünülebilir.[1] İslâm'ın değişik coğrafyalara yayılması ile birlikte Kur'an'ın tefsir edilme ihtiyacı kendini daha çok hissettirmiştir. İlk başlarda Kur'an'ı sonraki nesillere tefsir eden sahâbe nesli kendi re'yi ile Kur'an'ı tefsir etmekten kaçınmış ve sadece nakille, özellikle de Hz. Peygamber'den gelen açıklamalar ile yetinmiştir.[2] Zamanın geçmesi ile ihtiyaçların farklılaşması ve naklin ihtiyaca cevap verememesi ile Kur'an'ın re'y ile de tefsirini beraberinde getirmiştir. Genel olarak sahâbe nesli, bir âyet ile ilgili olarak Hz. Peygamber'den bir açıklama gelmiş ise onunla yetinirlerdi. İbn Abbâs gibi tefsirde otorite olarak kabul edilen az sayıda sahâbe, gerektiğinde hakkında herhangi bir açıklama bulunmayan âyetlerle ilgili olarak farklı görüşler serdedebiliyorlardı.[3] İlk eğitimini sahâbeden alan Tabiîn nesli de ihtiyaç duyuldukça bu yöntemi takip etmekteydi.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Tefsir Ana Bilim Dalı. selimayday@hotmail.com, orcid: 0000-0002-3506-8051.

1 Tefsirin başlangıçta hadisin bir bölümü olmadığı ile ilgili önemli değerlendirmeler için bkz. Mustafa Karagöz, *Tefsir tarihi yazımı ve problemleri*, 2. Bs (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014) , 211-251.

2 Abdullah Ebû's-Su'ûd Bedr, *Tefsîrü's-sahâbe* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2000) , 39-40.

3 Bedr, *Tefsîrü's-sahâbe*, 169-173.

Hicrî ilk yüzyılda, Arap olmayan unsurlarla ilgili olarak, tefsire duyulan ihtiyaç, Kur'an'ın garipleri, mübhemleri, müşkilleri, mecazları, sebeb-i nüzûlleri vb. ile ilgiliydi. Bu da tabiatıyla tefsir ile ilgili olarak ilk çabaların daha çok lügavî düzeyde olmasını gerektirmekteydi. Bunun yanı sıra ehl-i kitaba müracaat etmek veya şiirle istişhadda bulunmak da daha sonra Kur'an tefsirinin kaynakları arasında görülebilmektedir. Tefsirin kaynakları çoğaldıkça onun ile ilgili sorunlar da çoğalmış, daha sonraki dönemlerde, anlaşılması güç pek çok sorun ortaya çıkmıştır. Hemen hemen tüm müfessirlerin kendilerinden nakillerde bulunduğu İbn Abbâs ile Mücâhid b. Cebr'e nisbet edilen rivâyet malzemesinin içinde de anlaşılması güç bazı sorunlar görülmektedir. Bunlardan bir tanesi de aynı kişiye isnâd edilen neredeyse birbirine zıt rivâyetlerdir.

Bu tebliğimizde biri sahâbe, diğeri de tâbiîn nesline mensup ve aralarında hoca talebe ilişkisi bulunan İbn Abbâs ile Mücâhid b. Cebr'e nisbet edilen rivâyetler karşılaştırılacak ve aralarındaki benzerlikler ve farklılıklar tespit edilmeye çalışılacaktır. Bunu yaparken, İbn Abbâs ve Mücâhid b. Cebr'e nisbet edilen rivâyetlerin derlendiği eserler temel alınacaktır. Bu rivâyetlerin her iki müfessire aidiyeti tartışması ayrı bir araştırma konusu olduğu için bu konuya temas etmekle yetinilecektir.

Bu iki müfessirimizin kısaca hayatından bahsettikten sonra kendilerine nisbet edilen eserlerle ilgili öz bilgi verilecek daha sonra tefsirlerinin genel özelliklerinden bahsedilecek ve aralarındaki benzerlikler ve farklılıklar çeşitli başlıklar altında vurgulanacaktır.

1. Abdullah b. Abbas'ın Kısaca Hayatı ve İlmi Kişiliği

Abdullah b. Abbâs hicretten yaklaşık üç yıl önce dünyaya gelmiştir. Hz. Peygamber'in amcasının oğludur. Resulullah'ın kendisine hikmet ve ilim verilmesi için dua ettiği kaynaklarda zikredilmektedir.[4] İbn Abbâs'ın Hz. Cebrâil'i insan suretinde Hz. Peygamber'in yanında gördüğü rivâyet edilmektedir. Bunun için Hz. Peygamber, "ona ilim verilecek ama gözlerini de kaybedecek" demiştir.[5] Hz. Peygamber vefat ettiğinde İbn Abbâs henüz on üç yaşında idi. Henüz küçükken Hz. Peygamber vefat ettiğinden o, Hz. Ömer, Hz. Ali, Ubey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit gibi sahâbenin ileri gelenlerinden ilim adına pek çok şey almıştır.[6] Bu nedenlerle olsa gerek o, pek çok sahâbenin ileri gelenlerinin takdirini kazanmıştır. O, yaptığı bazı yorumlarından

---

4 Muhammed b. Sa'd b. Meni' Zühri İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001) , 2:316.

5 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, 6:323-325.

6 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, 6:327.

dolayı, bizzat İbn Mes'ud tarafından Tercümânü'l-Kur'an olarak anılmıştır.[7] Aynı şekilde Hz. Ali onun için "Sanki o, ince bir perdenin ardından gayba bakıyor" demiştir.[8] Hz. Ömer onu, yaşının küçüklüğüne rağmen, sahâbenin ileri gelenlerinin bulunduğu meclislere davet eder ve konuştururdu.[9]

Abdullah b. Abbâs'ın, daha çocuk denecek yaşta iken Hz. Peygamber'e duyulması gereken saygıyı göstermiş olması, ona verildiği kabul edilen vehbî ilmin de kaynağı şeklinde değerlendirilmiştir.[10] Onun tefsirde bir otorite olarak kabul edilmesi pek çok haberin ona dayandırılması sonucunu da doğurmuştur. Onun Abbâsilerin atası olarak görülmesi, Hz. Peygamber'in amcazadesi olması ve bilgisinin enginliği ona pek çok haberin isnâdının sebebi olmuştur.[11] Yapılan bir araştırmaya göre farklı isnâdlarla aynı âyetle ilgili açıklamalar dahil toplam 8922 rivâyetin İbn Abbâs'tan geldiği tespit edilmiştir.[12] Bu rivâyetler incelendiğinde birbirini nakzeden pek çok haber olduğu da gözden kaçmamaktadır. Mesela Beled sûresi 90/3. âyette ووالد وما ولد İbn Abbâs'tan gelen bir rivâyette والد kelimesinden kastın Âdem; ولد kelimesinden kastın ise çocuğu olduğu söylenirken; başka bir rivâyette ise âyetteki ما edatının olumsuzluk bildirdiği dolayısıyla mananın doğuran ve doğurmayan şeklinde olduğu ifade edilmiştir.[13]

İbn Abbâs kendi döneminde cereyan eden siyâsî olaylara karışmamış ancak İslâm'ı yayma seferlerine bir mücâhid olarak katılmaktan da geri durmamıştır.[14]

1.1. Kendisine Nisbet Edilen Eserler ve Özellikleri

Kaynaklarda İbn Abbâs'ın bizzat telif edip bize ulaşan bir eserinden söz edilmemektedir. Bu nedenle de onun herhangi bir eser telif etmediği iddia edilmektedir. Ancak İbn Abbâs'a isnâd edilen rivâyetler çok çeşitli yollarla bize kadar ulaşmıştır. Bu isnâdların sağlamlık dereceleri aynı değildir. Bunlardan bazıları sahih iken diğer bazıları ise zayıftır. Bazı isnâdların ise yalan olduğu tespit edilmiştir. Bu isnâdların en sağlamının Ali b. Ebî Talha (ö.143/760) ; en zayıfının da Kelbî-Ebû Sâlih-İbn Abbâs tarikiyle gelen isnâd olduğu kabul edilmiştir.[15] Nitekim Kelbî Süfyanü's-Sevrî'ye

---

7 Muhammed Hüseyin Zehebi, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn.* (Kahire: Dârü'l-hadîs, 2012) , 1:62.

8 Celâlüddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Câmi'u'l-ehâdîs: el-Câmi'u's-sagîr ve zevâiduhu ve'l-câmi'u'l-kebîr*, thk. Abbas Ahmed Sakr, Ahmed Abdulcevad (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1994) , 4:300.

9 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, 6:327-328.

10 Fatih Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005) , 35.

11 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2005) , 85.

12 et-Teyyâr, *Mevsûatü't-tefsiri'l-me'sûr*, 290.

13 et-Teyyâr, *Mevsûatü't-tefsiri'l-me'sûr*, 23:245.

14 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 82.

15 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 89.

"Ebû Sâlih'ten sana aktardığım her şey yalan idi" demiştir.[16] Fuat Sezgin'e göre Kur'an'a ait ilk yorumlama faaliyeti İbn Abbâs'a aittir. Yine ona göre, Abdullah b. Abbâs'ın ardından hiçbir eser bırakmadığı iddiası mesnetsizdir. Sezgin'e göre, Abdullah b. Abbâs'tan önce sahip olduğu müktesebatı yazıya geçirenler olmuştur. Dolayısıyla buradan hareketle şiir, neseb, eyyâmü'l-arap, megâzî, sîret vb. alanlardaki müktesebatıyla şöhret bulmuş bir kişi olan İbn Abbâs'ın bu müktesebatı yazıya geçirmemiş olması mümkün değildir.[17] Sezgin, bu iddiasını İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ındaki bir rivâyet ile delillendirmektedir. Bu rivâyette "Tarihçi Musa b. Ukbe, Kurayb b. Ebî Müslim'den (ö. 97/715) , onun hocası İbn Abbâs'a ait bir deve yükü yazılı malzeme kendisine kaldığını bildirmektedir." Nitekim İbn Abbâs'ın oğlu Ali (ö. 118/736) , Musa'ya zaman zaman mektup yazıp ondan şu veya bu sahifeyi göndermesini rica ediyor. Daha sonra o sahifedekileri istinsah edip Musa'ya geri gönderiyordu. Fuat Sezgin bu bilgilerden hareketle, Ali b. Ebî Talha tarafından nakledilen tefsirin bizzat İbn Abbâs tarafından yazıldığını kabul etmenin önünde hiçbir engel bulunmadığını ifade etmektedir.[18] Sezgin'e göre Taberî'deki yaklaşık bin rivâyetin bir araya getirilmesi ile Ali b. Ebî Talha'nın rivâyetlerinden oluşan tefsir yeniden inşa edilebilir.[19] Fuat Sezgin Abdullah b. Abbâs'ın tefsirini, ilk lügavî tefsir teşebbüsü olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla bunun lügat araştırmalarının ilk örneği olarak da görülebileceğini ifade etmektedir.[20]

İmam Şafii İbn Abbâs'tan çok az rivâyetin bize ulaştığını söylerken,[21] Suyûtî ise pek çok tarikten sayılamayacak kadar rivâyetin İbn Abbâs'tan bize intikal ettiğini söylemektedir.[22] Ahmed b. Hanbel de İbn Abbâs'a nispet edilen "*Sahife-i Ali b. Ebî Talha*" ile ilgili olarak "Mısır'da Ali b. Ebi Talha'nın rivâyet ettiği tefsire dair bir sahife vardır. Her kim bu sahifeyi görmek için Mısır'a gitse değer" demiştir.[23]

İbn Abbâs'a ait Kur'an tefsiri ile ilgili rivâyetlerin derlendiği eserlerden bazıları şöyle sıralanabilir.

---

16 Abdullah İbn Abbas, *Tefsiru İbn Abbas ve merviyyâtuhu fi't-tefsiri min kütübi's-sünneti* (Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, t.y) , 1: 26.

17 Fuat Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi : Almanca Aslın Türkçe Tercümesi*, 2. Bs (İstanbul: Prof.Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, 2015) , 1: 24-25.

18 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 1: 25.

19 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 1: 29.

20 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 1: 29.

21 Celaleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Suudi Arabistan: Vezâretü'ş-şüûni'l-İslamiyye ve'l-evkâf ve'd-da've ve'l-irşâd, t.y) , 4:209.

22 es-Suyûtî, *el-İtkân*, 4:207.

23 es-Suyûtî, *el-İtkân*, 4:207.

1.1.1. Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs

Yukarıda da ifade edildiği gibi, tartışmalı olmakla birlikte, İbn Abbâs'ın bizzat kendisinin te'lif ettiği bir tefsiri bulunmadığı genel kabul görmektedir. Ancak daha sonraki dönemlerde tefsir ve hadis kitaplarından, İbn Abbâs'a isnâd edilen çeşitli rivâyetler bir araya getirilmiştir. Firûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) Tefsir kitaplarından derlediği ve *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs* olarak isimlendirdiği eser de bunlardan biridir. İbn Abbâs'a dayandırılan rivâyetlerin içinde en zayıf olanların bu eserde olduğu ileri sürülmüştür. Çünkü bu eserde yer alan rivâyetlerin senedinde bulunan Muhammed es-Sâib el-Kelbî ölüm döşeğinde iken etrafındakilere Ebî Sâlih'ten aktardıklarının tamamını uydurduğunu itiraf etmiştir. Bu eserdeki rivâyetler, Sâhih-i Buhârî'de geçen ve İbn Abbâs'a nispet edilen rivâyetlerle karşılaştırıldığında bazen lafız bazen de mana bakımından birbirine uyduğu tespit edilmiştir.[24] Ancak yine de bunun İbn Abbâs'a nisbeti sorunludur.[25] Zira bu tefsirde her âyet ile ilgili bir açıklamanın bulunması bu tefsirin tamamının İbn Abbâs'a aidiyetini şüpheli hale getirmektedir. Nitekim kaynaklarda İbn Abbâs'ın "Kur'an'daki şu dört kelime hariç, diğerlerinin anlamını bilirim: غِسْلِينٍ (el-Hakka, 69/36) , وَحَنَانًا (Meryem, 19/13) , لأَوَّاهٌ (et-Tevbe, 9/114) , الرَّقِيمِ (el-Kehf, 18/9) " dediği rivâyet edilmektedir.[26] Ancak *Tenvîru'l-Mikbâs* adlı eserde bu kelimelerin geçtiği âyetlere bakıldığında غِسْلِينٍ kelimesine irin, kan;[27] وَحَنَانًا kelimesine rahmet;[28] لأَوَّاهٌ kelimesine içli içli dua etmek;[29] الرَّقِيمِ kelimesine ise Ashâb-ı Kehf'in isimlerinin ve kıssalarının yazılı olduğu kurşun levha veya mağaranın içinde bulunduğu vadi veya şehir ismi[30] şeklinde her birine çeşitli anlamlar verildiği görülmektedir. İlgili kelimelerin *Celaleyn* tefsirinde nasıl karşılık bulduğu ile ilgili yapılan karşılaştırmada iki tefsirde de bu kelimelere birbirine yakın manaların verildiği görülmüştür.[31] Bu da bu tefsirin Kur'an'ın baştan sona yapılmış eksiksiz veya en azından İbn Abbâs tarafından tefsiri yapılmamış âyet-

---

24 İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968) , 100.

25 İbn Abbas, *Tefsiru İbn Abbas ve merviyyâtuhu*, 1: 27.

26 es-Suyûtî, *el-İtkân*, 2:4.

27 Abdullah İbn Abbâs, *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs,* thk. Mecdü'd-dîn Muhammed b. Yakup el-Firûzâbâdî (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2014) , 613.

28 İbn Abbâs, *Tenvîru'l-Mikbâs*, 321.

29 İbn Abbâs, *Tenvîru'l-Mikbâs*, 215.

30 İbn Abbâs, *Tenvîru'l-Mikbâs*, 308.

31 Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr es-Suyûtî - Celaleddin Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mahallî, *Tefsirü'l-Celaleyn.* (Dimaşk, Beyrut: Daru İbn Kesir, 2005) , 205, 295, 306, 567.

lerin daha sonra tefsirinin yapılarak tamamlanan bir tefsiri olduğu izlenimini vermektedir.

1.1.2. Tefsiru İbn Abbâs ve Merviyyâtuhu fi't-Tefsir min Kutubi's-Sünne

Kısaca *Tefsîru İbn Abbâs* diye isimlendirilen bu eser, Abdulaziz b. Abdullah el-Hümeydî tarafından, hadis ve tefsir kitaplarında geçen rivâyetlerin içinden, sened ve metin tahlili sonucu sahih olarak değerlendirilenlerin bir araya getirilmiş halidir. Bu çalışma da Ummu'l-Kura Üniversitesi'nde doktora çalışması olarak kabul edilmiş ve iki cilt halinde de basılmıştır. Bu eser bazı sûrelerin tefsirini içermemektedir. Bazı sûrelerin ise sadece bir âyeti tefsir edilmiştir.[32] İbn Abbâs'a isnâd edilip İsrâiliyat olarak değerlendirilen pek çok rivâyet bu esere alınmamıştır. Bu eser Cevher Caduk tarafında Türkçe'ye tercüme edilmiş ve 2016 yılında İlk Harf yayınları tarafından basılmıştır.

1.1.3. Sahifetu Ali b. Ebî Talha

Tefsir ile ilgili olarak kendisine en çok rivâyet isnâd edilen kişinin İbn Abbâs olduğu daha önce ifade edilmişti. Ondan pek çok tarikle çeşitli rivâyetler bize kadar ulaşmıştır. Tam bir sahife halinde olmasa da elimize ulaşan ilk tefsir sahifesi, Ali b. Ebî Talha'nın İbn Abbâs'tan rivâyet ettiği tefsir sahifesidir.[33] Bu sahife İbn Abbâs, Ali b. Ebî Talha, Mu'âviye b. Sâlih ve Abdullah b. Sâlih tarikiyle tek bir isnâd zinciriyle bize ulaşmıştır.[34] Yapılan araştırmalar bu rivâyetlerin İbn Abbâs'tan gelen en eski ve en doğru olanları olduğunu göstermiştir.[35] Buhârî, Taberî, İbn Ebî Hatim ve İbn Münzir bu tarikle gelen rivâyetleri nakletmişlerdir.[36] Fuat Sezgin, Ali b. Ebî Talha tarafından nakledilen bu sahifenin bizzat İbn Abbâs tarafından yazıldığını kabul etmenin önünde hiçbir engelin bulunmadığını söylemektedir. Ebî Talha'nın İbn Abbâs ile görüşmediği halde doğrudan ondan rivâyet etmiş olmasının, bu eserin sıhhatine gölge düşürmediğini iddia eden Sezgin, bunun Ebî Talha'nın muttasıl bir isnâdla rivâyette bulunmamış olması ile ilgili teknik bir mesele olduğunu söylemek-

---

32 Hidayet Aydar, *Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri* (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2013) , 1:60.

33 İsmail Cerrahoğlu, "'Ali İbn Abî Talha'nın Tefsir Sahifesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVII (1969): 56.

34 Cerrahoğlu, "'Ali İbn Abî Talha'nın Tefsir Sahifesi", 57.

35 Cerrahoğlu, "'Ali İbn Abî Talha'nın Tefsir Sahifesi", 65.

36 Abdullah İbn Abbas, *Tefsiru İbn Abbâs: Sahîfetu Ali b. Ebî Talha* (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1991) , 44.

tedir.[37] İbn Ebî Talha'nın, Mücâhid b. Cebr vasıtasıyla bu rivâyetleri derlediği iddia edilmektedir.[38]

1.1.4. Garibul Kur'an

Bilindiği gibi Kur'ân-ı Kerim Arapça'nın Kureyş lehçesiyle nâzil olmuştur. Bununla birlikte Kur'an, diğer Arap lehçelerinden veya yabancı dillerden alınıp Arapçalaştırılan kelimeler de ihtiva etmektedir. Tefsir ilminde Kur'an'daki bu tür kelimelerin açıklanması garîbü'l-Kur'ân'ın konusunu teşkil etmektedir.[39] İslam'ın değişik coğrafyalara yayılması ile bu kelimelerin bilinmesine duyulan ihtiyaç artmış ve Kur'an tefsiri ile ilgili ilk çalışmalar bu türden konular ile ilgili olmuştur. Kütüphanelerde İbn Abbâs adına kayıtlı bu türden eserlere rastlanmaktadır. Bunlardan biri Atıf Efendi Kütüphanesi'nde 2815/8 nolu mecmuanın 102a-l07a varakları arasında bulunmaktadır ve *Kitabu garîbi'l-Kur'an* adını taşımaktadır.[40] Bir diğeri ise Esad Efendi Kütüphanesi'nde 91/3 nolu mecmuanın104a-1l2b varakları arasında bulunmakta ve *Lügatu'l-Kur'an* adını taşımaktadır.[41] Bu eserler ile ilgili olarak çeşitli tahkik çalışmaları da yapılmıştır.[42] Bu eserler, Kur'an'daki "garîb" kelimelerin hangi Arap kabilesinin lehçesinden alınmış olduğunu göstermek suretiyle âyetlere açıklık kazandırmaktadır.

Goldzhier, İbn Abbâs'ın Kur'an'daki bazı kelimelerin menşe'ini başka dillere dayandırmasını, onun Kur'an'da yabancı kelime bulunabileceği görüşünde olduğuna işaret ettiğini söylemektedir.[43]

1.1.5. Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrâk

Hâricîler'in reislerinden Nâfi' b. el-Ezrak'ın, Kur'an'da geçen anlaşılması güç 200 kadar kelime hakkında sorduğu sorulara, İbn Abbâs tarafından verilen cevaplar-

---

37 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 1: 25.

38 İbn Abbas, *Tefsiru İbn Abbas ve merviyyâtuhu*, 1: 25.

39 İsmail Cerrahoğlu, "Garîbü'l-Kur'an", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1996) , 13: 379.

40 İsmail Cerrahoğlu, "Tefsir'de Atâ b. Ebi Rabâh ve İbn Abbâs'dan Rivâyet Ettiği Garibü'l- Kur'an'ı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (1978): 23.

41 Cerrahoğlu, "Tefsir'de Atâ b. Ebi Rabâh ve İbn Abbâs'dan Rivâyet Ettiği Garibü'l- Kur'an'ı", 23.

42 Örnek olarak bkz. Ahmed Bulut, *Abdullah b. Abbâs ve garîbü'l-Kur'an'ı* (İstanbul, 1976) ; Cerrahoğlu, "Tefsir'de Atâ b. Ebi Rabâh ve İbn Abbâs'dan Rivâyet Ettiği Garibü'l- Kur'an'ı".

43 Ignaz Goldziher, *Mezahibü't-tefsiri'l-İslâmî*, trc. Abdulhalim en-Neccâr, 2. Bs (Beyrut: Daru İkra, 1985) , 90.

dan oluşmaktadır.[44] Bu eser Muhammed Ahmed ed-Dâlî tarafından tahkik edilmiştir.[45]

1.1.6. Mu'cemu Garîbi'l-Kur'an

Muhammed Fuad Abdülbaki, İbn Abbâs'ın garîbü'l-Kur'an ile ilgili rivâyetlerini, *Mu'cemu gaîbi'l-Kur'an* adıyla tahkik ederek basmıştır. Bu çalışmasında muhakkik *Sahih-i Buhâri*'de ve *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*'nın içinde İbn Abbâs'a dayandırılan rivâyetleri alfabetik sıralamış ve bu eserin sonuna da *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak*'ı da eklemiştir.[46]

2. Mücahid b. Cebr'in Kısaca Hayatı ve İlmi Kişiliği

Asıl adı Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî'dir.[47] es-Sâib b. Ebî's-Sâib el-Mahzûmî'nin mevlasıdır. Abdurrahman b. es-Sâib el-Kâri' veya Kays b. el-Hâris el-Mahzûmî'nin mevlası olduğu da söylenmiştir.[48] Hz. Ömer'in hilafetinin sonlarında, hicretin 21. senesinde dünyaya gelmiş[49] ve Hicrî 103 yılında Mekke'de vefat etmiştir.[50] Kur'an'ı, tefsiri ve fıkhî meseleleri İbn Abbâs'tan öğrenmiştir. Aynı şekilde Ebu Hüreyre, Hz. Aişe, Sa'd b. Ebî Vakkâs gibi sahabenin önde gelenlerinden de ilim tahsil etmiştir.[51]

Anlamını bilmediği âyetlerin tefsiri için çok büyük gayret gösteren Mücâhid b. Cebr zaman zaman ehl-i kitaba mensup kişilere de başvurmuş ve bunun için de tefsirine ihtiyatla yaklaşılmıştır.[52] Yeni şeyler öğrenmek arzusuyla çok seyahat ettiği rivâyet edilmiştir.[53] Nitekim o, Nisa sûresi 4/24. âyetin tefsiri ile ilgili olarak "eğer bunu bana tefsir edecek birini bilseydim, ona ulaşmak için gerekirse uzun bir sefere

---

44 İsmail L. Çakan, Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbâs b. Abdulmüttalib", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV, t.y.) , 1: 79.

45 Abdullah b. Abbâs, *Mesailu Nafi' b. el-Ezrâk* (Limâssol: el-Ceffân ve'l-Câbî, 1993).

46 Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *Mu'cemu garîbi'l-Kur'ân : müstahricen min Sahîhi'l-Buharî*, 2. Bs (Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, t.y).

47 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, 8:27.

48 Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut, Me'mûn es-Sâgırcî, 2. Bs (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1982) , 4:449-450.

49 Cemîle Muhammed Beşîr el-Kazânî, *Mücâhid ve menhecuhu fi't-tefsir* (Ummu'l-Kurâ, 1403) , 95.

50 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, 8:28.

51 ez-Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4:450.

52 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, 8:28.

53 ez-Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4:452.

bile çıkardım" demiştir.[54] İsrâiliyâta ait anlatılarda Harût ve Marût kıssasının geçtiği Bâbil'i ziyaret etmesi de bu gayretinin bir sonucudur.[55]

Mücâhid b. Cebr İbn Abbâs'ın en önde gelen talebesidir. O, İbn Abbâs'a Kur'an'ı otuz defa arz ettiğini ifade etmektedir.[56] Başka bir rivâyette ise onun, İbn Abbâs'a Kur'an'ı üç kere arz ettiği, bu arz esnasında her âyet üzerinde durarak ne ile ilgili olarak ve nasıl indiğini sorduğu zikredilmektedir.[57] Taberî, İbn Ebî Müleyke'nin, Mücâhid'i elinde levhalarla İbn Abbâs'a tefsirle ile ilgili sorular sorarken gördüğünü, İbn Abbâs'ın da ona yaz dediğini rivâyet etmektedir.[58] Her ne kadar rivâyetlerde İbn Abbâs'ın ona yaz dediği şeklinde haberler yer almışsa da bizzat onun kaleminden bir tefsir henüz günümüze ulaşmamıştır.[59] Ancak Kâtip Çelebî *Tefsîru Mücâhid* adında bir eserden söz etmektedir.[60] Yine aynı şekilde Hicrî 544 tarihinde yazıya geçirilmiş *Tefsîru Mücâhid* adında, Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de kayıtlı (nr. 1075) bir yazma eser mevcuttur.[61] Bu yazmaya dayanılarak yapılan tahkik çalışmaları ile ilgili aşağıda bilgi verilecektir. Mücâhid'in İbn Abbâs'a otuz kere Kur'an'ı arz etmesi onun kurallara uygun okuyuşu; üç kere arzın ise tefsiri ile ilgili olduğu değerlendirmesi yapılmıştır.[62]

Mücâhid b. Cebr'in mevâliden oluşu,[63] Arap örfünü iyi bilmesi, çok seyahat etmesi, ehl-i kitap ile iletişimi ve en önemlisi de İbn Abbâs'a talebe olması tefsir tarihinde ona ayrıcalıklı bir konum bahşetmiştir. Süfyânü's-Sevrî, İmam Şafii, Buhârî, İbn Teymiyye ve daha pek çok kişi ondan gelen rivâyetlere değer vermiş ve

---

54 Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Mekke: Müessesetü'r-Risâle, 2000) , 8:165.

55 Muhammed b Ahmed b Osman ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* thk. Zekeriyya Amirât, (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1998) , 1:72.

56 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, 8:27.

57 ez-Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4:450; es-Suyûtî, *el-İtkân*, 4:210.

58 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 1:90.

59 Cemîle Muhammed Beşîr el-Kazânî, *Mücâhid ve menhecuhu fi't-tefsir*, 193.

60 Hacı Halife Mustafa b Abdullah Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn.* (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, t.y) , 1:458.

61 Mücâhid b. Cebr, *Tefsîrü'l-imâm Mücâhid b. Cebr.*, thk. Muhammed Abdüsselâm Ebü'n-Nîl (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadise, 1989) , 173.

62 Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1943) , 2:18; Nur Ahmet Kurban, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri: Mekke Ekolü Örneği* (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, 2013) , 142.

63 Mevâlî müfessirler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Selman Çalışkan, *Kur'an Yorumunda Mevâlî'nin Yeri: Hicrî İlk İki Asır* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2019).

bu rivâyetleri naklederek ona güvendiklerini göstermişlerdir.[64] Ona dayandırılan rivâyet sayısının 4744 olarak tespit edilmesi de bunu göstermektedir.[65]

Yukarıda da ifade edildiği gibi Mücâhid b. Cebr'in İbn Abbâs'ın talebesi ve ona pek çok kez Kur'an'ı arz etmiş olmasına rağmen, İbn Abbâs'tan yaptığı rivâyetlerin sayısı 302 olarak tespit edilmiş[66] ve bu haliyle ondan en az rivâyet eden kişi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.[67] Bunun çeşitli sebepleri olmakla birlikte İbn Abbâs'ın öğrencilerini bağımsız düşünmeye ve fetva vermeye teşvik etmesi gibi amillerin de etkisi olduğu düşünülebilir.

2.1. Kendisine Nisbet Edilen Eserler ve Özellikleri

Daha önce de ifade edildiği gibi bugün elde mevcut bizzat Mücâhid b. Cebr'in kaleme aldığı bir eser bulunmamaktadır. Ancak *Tefsîru Mücâhid* ismiyle, Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de kayıtlı (nr. 1075) bir yazma eser mevcuttur. Bu yazmanın içinde bulunan rivâyetlerin ancak yarısının Mücâhid b. Cebr'e ait olduğu iddia edilmektedir.[68] Bu eserin hicri 544 yılına tarihlenmesi[69] onun talebeleri tarafından yazıya geçirilmiş olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Fuat Sezgin, Hicrî ilk asırlardan kalma eserlerin isnâdlarından hareketle bir eserin yazılı kaynaklarının tespit edilebileceği görüşündedir. Bunun için de Taberî'nin tefsirindeki Mücâhid'e isnâd edilen rivâyetlerin bir araya getirilmesi ile onun tefsirinin yeniden inşa edilebileceğini iddia etmektedir.[70] Mücâhid b. Cebr'e nispet edilen eserler incelendiğinde onun Kur'an'ı baştan sona tamamen tefsir etmediği,[71] Daha çok garîb ve anlaşılması zor kelimeleri açıklamaya çalıştığı görülmektedir. Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bulunan *Tefsîru Mücâhid* ismiyle kayıtlı yazma üzerine şimdiye kadar üç ayrı tahkik çalışması yapılmıştır. Bu çalışmaları şu şekilde sıralamak mümkündür.

2.1.1. Tefsîru Mücâhid

Yukarıda hakkında bilgi verilen *Tefsîru Mücâhid* adıyla Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de kayıtlı bulunan nüsha üzerinde yapılmış bir çalışmadan ibarettir. Abdurrahman et-Tâhir b. Muhammed es-Sûretî, bu yazma nüshayı esas alarak bir tah-

---

64 es-Suyûtî, *el-İtkân*, 4:210.

65 et-Teyyâr, *Mevsûatü't-tefsiri'l-me'sûr*, 294-295.

66 et-Teyyâr, *Mevsûatü't-tefsiri'l-me'sûr*, 293.

67 Muhammed b. Abdullah b. Ali Hudayrî, *Tefsirü't-tabiîn : arz ve dirase mukarene.* (y.y: Dâru'n-Neşri li'l-Vatanî, t.y) , 1:90.

68 Ahmed İsmail Nevfel, *Mücâhid: el-Müfessir ve't-tefsir* (Kahire: Dârü's-Safve, 1990) , 312.

69 Mücâhid b. Cebr, *Tefsîrü'l-imâm Mücâhid b. Cebr.*, 173.

70 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 1: 23.

71 Mehmet Ali Fındık, *Mücâhid b. Cebr ve Tefsir İlmindeki Yeri* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013) , 73.

kik gerçekleştirmiştir.[72] Bu tahkik esnasında Taberî'nin *Câmi'u'l-Beyân,* Suyûtî'nin *ed-Dürrü'l-Mensûr, Tefsîrü's-Süfyâni's-Sevrî* vb. tefsirlerde Mücâhid b. Cebr'e ait rivâyetlerle karşılaştırmalar yapılmıştır.[73] Bu eser iki cilt halinde Beyrut'ta basılmıştır.[74] *Tefsîru Mücâhid* adıyla neşredilen bu eser Mücâhid'e isnâd edilen bütün rivâyetleri içermediği gibi, burada yer alan rivâyetlerin bazılarının Mücâhid'e aidiyeti de şüphelidir.[75] Cerrahoğlu da bu tefsir üzerine yaptığı incelemede bu tefsirin Mücâhid'e ait olmayabileceğini vurgulamaktadır.[76]

2.1.2. Tefsiru'l-İmâm Mücâhid

Yukarıda zikredilen yazma nüsha üzerinde, Muhammed Abdusselâm Ebû'n-Nîl tarafından yapılan başka bir tahkiktir. Bu tahkik Kahire Üniversitesi'ne 1976 yılında doktora tezi olarak sunulmuş ve kabul edilmiştir.[77] Ebû'n-Nîl, bu yazmayı Taberî, İbn Kesîr, Suyûtî ve Süfyânü's-Sevrî tefsirleri ile karşılaştırmıştır. Bu tahkik aynı zamanda Sûretî'nin eksikliklerini tamamladığı iddiasını da taşımaktadır.[78] Bu eser tek cilt halinde basılmıştır.

2.1.3. Tefsîru Mücâhid

Bu eser Ebû Muhammed el-Asyûtî tarafından tahkik edilmiştir. Ancak muhakkik mukaddimesinde neye dayanarak böyle bir tahkiki gerçekleştirdiği ile ilgili bilgi vermemektedir. Yukarıda sözü edilen tahkiklerle yapılan karşılaştırmalarda bu tahkikin de diğerleri gibi Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de kayıtlı bulunan nüshaya dayanılarak yapıldığı anlaşılmaktadır.[79]

3. İki Müfessire Ait Tefsirlerin Mukayesesi

Bu başlık altında çeşitli açılardan bu iki müfessire ait rivâyetler karşılaştırılacaktır. Bu karşılaştırma yapılırken hem benzerliklerin hem de farklılıkların olduğu görülecektir. Aralarında hoca talebe ilişkisi bulunan bu iki müfessirimizin aralarındaki farklılıklar bazen hayret uyandırmaktadır. Zira yukarıda da geçtiği gibi Mücâhid b.

---

72 Ebu'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, thk. Abdurrahman et-Tâhir b. Muhammed es-Sûretî (Beyrut: el-Menşûrâtü'l-İlmiyye, t.y).

73 Ebu'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, 59.

74 Ebu'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*.

75 Fındık, *Mücâhid b. Cebr ve Tefsir İlmindeki Yeri*, 64-65.

76 İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnad Edilen Tefsir", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXIII (1978): 49.

77 Mücâhid b Cebr, *Tefsirü'l-imâm Mücahid b. Cebr*, thk. Muhammed Abdüsselâm Ebü'n-Nîl (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadise, 1989).

78 Mücâhid b. Cebr, *Tefsîrü'l-imâm Mücâhid b. Cebr.*, 25-29.

79 Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, thk. Ebû Muhammed Asyûtî (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005).

Cebr, İbn Abbâs'a Kur'an'ı otuz kere okumuş veya üç kere arz etmiştir. Buna rağmen bu kadar farklılık acaba neyden kaynaklanmaktadır gibi bir soru akla gelebilmektedir. Fuat Sezgin'e göre, bunun sebebi, İbn Abbâs'ın hem umumî hem de şahsi dersler vermiş olmasında aranabilir. Ona göre, bu rivâyetler arasındaki çelişkiye varan açıklamalar, İbn Abbâs ile ona sürekli soru soran talebelerinin, düşüncelerinin zamanla gelişim göstermiş olması ile açıklanabilir.[80]

3.1. Kullandıkları Metod Açısında Bir Mukayese

İlk dönem tefsir rivâyetlerinin ortak bir özelliği de, garîb kelimelerin anlamını içermesi ve şiirle şevâhid getirilmesi olarak değerlendirilebilir. Hatta İbn Abbâs ile Mücâhid b. Cebr'in rivâyetlerinde Kur'an'da yabancı kelimelere dair açıklamalar bunun bir göstergesi olarak görülebilir. İbn Abbâs'ın adına tahkik edilen *Garîbu'l-Kur'an* adlı risâle, Kur'an kelimelerinin hangi lehçeye ait olduğu ile ilgili açıklamalar içermektedir. Dolayısıyla her iki müfessire ait rivâyetlerde çoğu zaman kelimelerin sözlük karşılığının verilmesi dikkat çekmektedir. İbn Abbâs'a ait rivâyetlerin derlendiği eserlerin arasında da bazı metod farklılıkları görülmektedir. Mesela *Tenvîru'l-Mikbâs* adlı çalışma bütün âyetlerle ilgili açıklamalar içermekte iken, *Tefsiru İbn Abbâs ve Merviyyâtuhu fi't-Tefsir min Kutubi's-Sünne* adlı çalışma, Bakara 2/19-20. âyetlerle başlamakta ve Mushaf sırasına göre çeşitli sûre ve âyetlerle ilgili açıklamalarla devam etmektedir. Söz konusu bu çalışma, bir doktora çalışması olduğu için rivâyetler tahlil edilmiş ve bir bakıma isrâilî rivâyetlerden arındırılmıştır.

İbn Abbâs'a bir mesele ile ilgili soru sorulduğunda önce Kur'an'a bakar eğer cevabını orada bulamazsa Resulullah'ın sözlerine bakar, eğer orada da bulamazsa sırasıyla Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer'in sözlerine bakardı. Eğer yine de cevabını bulamaz ise o zaman da içtihad ederdi.[81] Onun içtihad etmesi, talebesi Mücâhid b. Cebr'in re'y ile tefsirinin de kaynağını göstermesi açısından önemlidir. O da Kur'an'ı Kur'an ile tefsir ettiği gibi gerektiğinde re'y ile de tefsir etmiştir. Re'y ile tefsir başlığı altında bu konu detaylıca ele alınacağı için burada ayrıntıya girilmeyecektir. Kısacası her iki müfessirimiz de nakilden kopmadan gerektiğinde kendi tercihlerini ortaya koyabilmişlerdir.

3.2. Hurûf-ı Mukatta'aya Getirdikleri Yorumlar Açısından Bir Mukayese

Kur'an'da 29 sûrenin başında birli, ikili, üçlü, dörtlü ve beşli gruplar halinde yer alan harflere hurûf-ı mukatta'a denilmektedir. Bu harflerin tekrarları sayılmadığında, alfabenin 14 harfinin kullanıldığı tespit edilmiştir. İlk dönemlerden itibaren

---

80 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 1: 26.

81 İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, 316.

hurûf-u mıkatta'a ile ilgili çok çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bu konuya dair Hz. Peygamber'den sahih senetle nakledilen herhangi bir rivâyetin olmayışı[82] yorumların çok çeşitli olmasının önünü olabildiğince açmıştır. Bu harflerin sûre ismi olduğunu söyleyenler olduğu gibi mutlak müteşabih olduğunu söyleyip inzâlinde mutlaka bir hikmetin olduğunu ve hakkında hiçbir yorum yapılmaması gerektiğini ileri sürenler de olmuştur.[83] Mutasavvıflar ise çeşitli sayı formülasyonları ile bu harflerin ebced hesabına göre değerlerini bulup geleceğe dair öngörülerde bulunmuşlardır.[84]

Hemen hemen bütün rivâyet tefsirleri hurûf-ı mukatta'a ile ilgili İbn Abbâs'ın görüşünü nakletmişlerdir. İbn Abbâs'ın, Bakara sûresinin başında yer alan الم ile ilgili olarak şöyle dediği rivâyet edilmektedir. Bunlar Allah'ın ismi a'zamıdır.[85] İbn Abbâs'a dayandırılan görüşler çok çeşitli olduğu için birbirine yakın görüşler olduğu gibi birbirine benzemeyen görüşler de bulunmaktadır. Mesela başka bir rivâyette ise, bu harflerin Allah'ın isimleri olduğu,[86] Allah'ın bu harflerle yemin ettiği rivâyeti yer almaktadır.[87] Mutasavvıfların, İbn Abbâs'a dayandırarak bu harfler konusundaki yorumları ise biraz daha farklıdır. İşârî tefsirlerde bu harflerle ilgili olarak İbn Abbas'ın, bu harflerin her birinin bir ifadeyi remz ettiği veya Allah'ın bir isminin baş harfi olduğu görüşü[88] tasavvufî yorumların temel dayanak noktası yapılmıştır. Mesela İbn Abbâs'ın, الم harflerinin "Ben Allah'ım en iyi bilenim" anlamında أنا الله أعلم ifadesinin kısaltılması olduğu görüşü,[89] işârî tefsirlerde yaygın olarak kabul edilmektedir. Ebced hesabına göre bu harflere tekabül eden değerlerinin toplamından, geleceğe dair okumalar yapmak için, yine İbn Abbâs'a dayandırılan bir görüş temel alınmaktadır. İbn Kesir'in zayıf olarak değerlendirdiği bir rivâyette, Yahudilerden bir grup Hz. Peygamber'in yanından geçerken, onun Bakara sûresinin başında yer alan الم harflerini okuduğunu duyarlar. Bunun üzerine Yahudiler Hz. Peygamber'e gelerek, bunun vahiy ürünü olduğunu öğrendikten sonra, Allah senden önce hiçbir peygambere ümmetinin eceli ile ilgili bilgi vermemiştir, dediler. Çünkü onlara göre الم

---

82 M. Zeki Duman, Mustafa Altundağ, "Hurûf-ı Mukattaa", *DİA*, 1998, 18: 401.

83 Muhammed b. Ali b. Muhammed Şevkani, *Fethü'l-kadîr : el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsir*, thk. Abdurrahman Amîre (y.y: y.y, 1992) , 1:107.

84 Örnek olarak şu çalışmalara bkz. Fatih Usluer, *Hurufilik : İlk elden kaynaklarla doğuşundan itibaren.* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2009) ; Yakup Kansızoğlu, *Şifreci Yanılgı : hurufilik tasavvuru / harf gizemciliği ve Kur'an yorumuna olan etkileri.* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004).

85 el-'Umrânî, *Mevsû'atu medreseti Mekke fi't-tefsir.*, 17.

86 İbn Abbas, *Sahîfetu Ali b. Ebî Talha*, 77, 222.

87 İbn Abbas, *Tefsiru İbn Abbas ve merviyyâtuhu*, 1: 755.

88 İbn Abbas, *Tefsiru İbn Abbas ve merviyyâtuhu*, 1: 755.

89 el-'Umrânî, *Mevsû'atu medreseti Mekke fi't-tefsir.*, 17.

harflerinin ebced hesabına göre karşılığı 71'dir. Yani bu din 71 yıl sonra yok olup gidecektir. Bunun dışında başka bir şey olup olmadığını sorduklarında المص ve الر harflerinin olduğu cevabını alırlar. Bunun üzerine المص harflerinin değerinin161; الر harflerinin değerinin ise 231 olduğunu söyleyerek, bu iş bize biraz karışık geldi diyerek uzaklaşırlar. Rivâyetin devamında, belki de ümmetinin eceli bütün bu sayıların toplamı da olabilir diyenlerin olduğu bilgisi de aktarılmaktadır.[90] Bu harfleri birbirinden ayırarak anlamlandırma ile ilgili yorumlar olduğu gibi çeşitli sûre başlarında yer alan birbirinden bağımsız harflerin birleştirilerek çeşitli anlamların üretildiği ile ilgili rivâyetler de bulunmaktadır. Mesela ن ،حم ،الر harflerinin birleştirilmesi ile Allah'ın الرحمن isminin elde edildiği görüşü tasavvufî tefsirlerde yaygın olarak yer almaktadır.[91] Ali b. Ebî Talha sahifesinde, genellikle bu harflerin Allah'ın isimleri olduğu ve Allah'ın onlarla yemin ettiği rivâyeti yer almaktadır.[92] İbn Abbâs'a dayandırılan rivâyetlerin içinde senedi en sağlam olarak değerlendirilen *Sahifetu Ali b. Ebî Talha*'da yer alan görüşün İbn Abbâs'a ait olması daha tutarlı gözükmektedir. Zira hepsinde de "Bu harfler Allah'ın isimleridir. Allah bunlarla yemin etmiştir" şeklinde geçmektedir.[93]

Yukarıda da ifade edildiği gibi İbn Abbâs bu harflerin Allah'ın isimleri olduğunu söylerken Mücâhid b. Cebr ise Kur'an'ın isimleri olduğunu söylemektedir.[94] Ayrıca Mücâhid b. Cebr'e isnâd edilen bazı rivâyetlerde, onun, bu harfleri "fevâtih" şeklinde isimlendirdiği ve Allah'ın sûreye bu harflerle giriş yaptığı nakledilmektedir. Aynı rivâyetin devamında râvi, ben Mücâhid b. Cebr'e 'bu harfler isimlerdir" demedin mi? diye sorduğunu onun da hayır cevabını verdiğini aktarmaktadır.[95] Mücâhid b. Cebr'in adına nispet edilen rivâyetlerde genellikle hurûf-ı mukatta'aya Kur'an'ın isimleri veya "fevâtih"tir, şeklinde mana verildiği görülmektedir.[96] Mücâhid b. Cebr'e nisbet edilen yorumlar arasında daha bir tutarlılık olduğu görülmektedir.

3.3. Filolojik Açıdan Bir Mukayese

Bu başlık altında, herhangi bir karışıklığa yol açmamak ve anlatımda tekrara düşmemek maksadıyla hem şiirle istişhad hem de Kur'an kelimelerinin diğer lehçe ve dillerdeki kökenlerine yapılan işaret konuları birlikte ele alınacaktır.

---

90 et-Teyyâr, *Mevsûatü't-tefsiri'l-me'sûr*, 2:52-53.

91 Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim* (y.y: Dârü'l-Heremi li't-Türasi, 2004) , 88.

92 İbn Abbas, *Sahîfetu Ali b. Ebî Talha*, 332, 342, 385, 389, 394, 416.

93 Örnek olarak bkz. İbn Abbas, *Sahîfetu Ali b. Ebî Talha*, 77, 222, 332, 342, 394.

94 el-'Umrânî, *Mevsû'atu medreseti Mekke fi't-tefsir.*, 4:7.

95 el-'Umrânî, *Mevsû'atu medreseti Mekke fi't-tefsir.*, 286, 360, 374.

96 Mücâhid b. Cebr, *Tefsîrü'l-imâm Mücâhid b. Cebr.*, 195, 460.

İbn Abbâs'ın tefsir kaynaklarından birinin de Arap şiiri olduğu rivâyet edilmektedir. O, bu özelliği ile filolojik tefsirin öncüsü olarak kabul edilmiştir.[97] İbn Abbâs'ı sınamak amacıyla Nâfi b. Ezrâk'ın (ö. 65/684) âyetlerle ilgili olarak ona çeşitli sorular sorduğu, onun da her soruya şiirle cevap verdiği rivâyet edilmektedir.[98] İsmail Cerrahoğlu, İbn Abbâs'ın, Kur'an'daki kelimelerle ilgili olarak cahiliye şiirlerinden deliller getirdiği ile ilgili olarak, İbn Abbâs'a dayandırılan rivâyetlerde bu konuyu destekleyecek bir karine bulunmadığını ifade etmektedir.[99] Yine Cerrahoğlu, Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Müsenna'nın (ö. 210/825) *Mecâzu'l-Kur'an* adlı eseri üzerinde yaptığı incelemede de İbn Abbâs'tan geldiği kabul edilen şiirlerden delil getirilmediğini; bunun da İbn Abbâs'ın şiirle iddia edildiği gibi çok fazla istişhad etmemiş olması olarak değerlendirilebileceği şeklinde yorumlamaktadır.[100] Goldzhier ise İbn Abbâs ile Nâfi b. Ezrâk arasında geçtiği kabul edilen diyaloğu efsane olarak göstermekte[101] fakat Fuat Sezgin bu iddiayı reddetmekte ve İbn Abbâs'ı şiirle istişhad etmesi bakımında filolojik tefsirin öncüsü olarak kabul etmektedir.[102]

Gerçekten de İbn Abbâs'a nispet edilen tefsirlere baktığımızda onun çok az yerde şiirle istişhad ettiği çok rahatlıkla görülebilmektedir. İbn Abbâs ile Nâfi' b. el-Ezrâk arasında geçtiği rivâyet edilen diyaloglar incelendiğinde, âyetler içinde geçen bazı kelimeler için delil getirilen şiirlerin İbn Abbâs'a nisbet edilen tefsirlerde genellikle yer almadığı görülmektedir. Mesela *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrâk* adlı tahkik çalışmasında Enfâl sûresi 8/35. âyette geçen إِلا مُكَاءً وَتَصْدِيَةً kelimeleri için delil getirilen şiirlerin[103] İbn Abbâs'a nisbet edilen tefsirlerde yer almadığı görülebilmektedir.[104] Aynı şekilde Mâide sûresi 5/35. âyette geçen وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ vesîle kelimesi için delil getirilen şiirin[105] İbn Abbâs'a nisbet edilen tefsirlerde yer almadığı gözden kaçmamaktadır.[106] Bunun gibi pek çok örnek vermek mümkündür. Yine de bu örnekler Goldzhier'in iddiasını desteklememektedir. Zira İbn Abbâs'ın bizzat müşkil kelimeler için şiirden istifade edilmesi gerektiği ile ilgili tavsiyeleri bulunmaktadır.[107] İbn

97 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 1: 27, 29.

98 Abdullah b. Abbâs, *Mesailu Nafi' b. el-Ezrâk*.

99 Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, 100-101.

100 Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, 103.

101 Goldziher, *Mezahibü't-tefsiri'l-İslâmî*, 90.

102 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 1: 29.

103 Abdullah b. Abbâs, *Mesailu Nafi' b. el-Ezrâk*, 62.

104 İbn Abbas, *Sahîfetu Ali b. Ebî Talha*, 252; İbn Abbâs, *Tenvîru'l-Mikbâs*, 192.

105 Abdullah b. Abbâs, *Mesailu Nafi' b. el-Ezrâk*, 86.

106 İbn Abbas, *Sahîfetu Ali b. Ebî Talha*, 177-178; İbn Abbâs, *Tenvîru'l-Mikbâs*, 122. Başka örnekler için bkz. *Mesâil*, 123, karş. *Sahîfetu Ali*, 136; *Tenvir*, 85; Mesâil, 185, karş. *Sahîfetu Ali*, 385, *Tenvîr*, 387.

107 Zehebi, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn.*, 68-69.

Abbâs'ın Nâfi' b. el-Ezrâk ile aralarında geçtiği varsayılan diyaloglarda dile getirdiği şiirleri derslerinde dile getirmemiş olma ihtimali mevcuttur. Nitekim onun talebesi Mücâhid b. Cebr'e ait rivâyetler incelendiğinde de şiirle istişhada neredeyse rastlanılmamaktadır. Bu onun tefsirinin lügavî açıklamalar içermediği anlamına gelmemektedir. Zira pek çok yerde garîb ve müşkil kelimeler ile ilgili açıklama bulmak mümkündür.[108]

İbn Abbâs bazı kelimelerin etimolojisi ile ilgili açıklamalara yer vermektedir. Mesela آدم kelimesinin أديم الأرض terkibinden geldiğini, çünkü Allah'ın onu yeryüzünün toprağından yarattığını söylemektedir. Hz. Adem, Allah'a verdiği sözü unuttuğu için de nisyan kelimesinden hareketle insan şeklinde isimlendirildiğini ifade etmektedir.[109] İki müfessirin tefsirleri incelendiğinde arada bazı filolojik benzerliklerin görüldüğü fark edilmektedir. Mesela İbn Abbâs A'râf sûresi 7/46 ve 47. âyetlerde geçen الأَعْرَافِ kelimesini cennet ve cehennem arasında bulunan sur, örtü veya horozun tepesinde bulunan ibik biçiminde çıkıntıları olan sur şeklinde tefsir etmiştir.[110] Aynı şekilde Mücâhid b. Cebr de bu kelimeyi, cennet ve cehennem arasında bulanan bir perde ve kapısı olan bir sur şeklinde tefsir etmiştir.[111] İbn Abbâs'ın, A'râf sûresi 7/40. âyette geçen الْجَمَلُ kelimesini الْجُمَّلُ şeklinde okuyarak, bunu gemilerin bağlandığı halat şeklinde tefsir ettiği görülmektedir.[112] Mücâhid b. Cebr'in de aynı ifadelerle kelimeye anlam vermiştir.[113] İsraîloğulları çölde Hz. Musa ile beraberken tek bir yiyeceğe katlanamayacaklarını söylerken Allah'ın onlara اهبطوا مصرا demesini müfessirler farklı yorumlamışlardır. Kimisi مصرا kelimesini herhangi bir şehir şeklinde açıklarken, kimisi de Mısır olarak anlamıştır.[114] İbn Abbâs ile Mücâhid b. Cebr'in rivâyetleri incelendiğinde her ikisinin de bu kelimeyi şehirlerden herhangi bir şehir olarak tefsir ettikleri görülmektedir.[115]

---

108 Nevfel, *Mücâhid: el-Müfessir ve't-tefsir*, 145-146, 375-378.

109 et-Teyyâr, *Mevsûatü't-tefsiri'l-me'sûr*, 261.

110 et-Teyyâr, *Mevsûatü't-tefsiri'l-me'sûr*, 9:126.

111 et-Teyyâr, *Mevsûatü't-tefsiri'l-me'sûr*, 9:127.

112 İbn Abbâs, *Tenvîru'l-Mikbâs*, 167.

113 Mücâhid b. Cebr, *Tefsîrü'l-imâm Mücâhid b. Cebr.*, 337; et-Teyyâr, *Mevsûatü't-tefsiri'l-me'sûr*, 9:115.

114 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 2:133-134.

115 et-Teyyâr, *Mevsûatü't-tefsiri'l-me'sûr*, 2:401. Tenvîrü'l-Mikbâs'ta ise bu kelime "içinden çıktığınız şehir olarak tefsir edilmiş, yukarıda anılan görüş ise kîle lafzıyla verilmiştir. (İbn Abbâs, *Tenvîr*, 10).

Benzerliklerin yanında bazı farklılıkların olduğu da gözden kaçmamaktadır. Bakara sûresi 2/35. âyette Hz. Adem ile eşinin cennette diledikleri şekilde yiyip içebilecekleri anlatılırken رغدا kelimesi kullanılmaktadır. İbn Abbâs bu kelimeyi "rızkın genişliği" veya "afiyetle" şeklinde tefsir ederken; Mücâhid b. Cebr ise kendilerine hesap sorulmayacağı şeklinde tefsir etmiştir.[116]

Mücâhid b. Cebr Arap dilinde mahir olmayanların Kur'an'ı tefsir etmelerini doğru bulmamaktadır.[117] İbn Abbâs'ın tefsirinin ilk lügavî tefsir olarak kabul edilmesi[118] onun öğrencilerinin de tefsirlerinin bu özelliğini açıklar mahiyettedir. Esasında ilk dönem tefsirlerinin genel özelliklerinden biri de filolojik olmasıdır. İbn Abbâs'ın öğrencilerini kendi görüşlerini açıklamaya teşvik etmesi bu farklılıkların sebepleri arasında zikredilebilir.

3.4. İsrâiliyat Açısından Bir Mukayese

İsrâiliyât kavramı, büyük ölçüde Yahudi, kısmen de Hıristiyan kaynaklarından nakledilen bilgiler için kullanılır.[119] İsrâiliyatın izi ilk dönem tefsirlerine kadar götürülebilmektedir. Abdullah b. Abbâs ile Mücâhid b. Cebr'in tefsirlerinde isrâiliyata dair rivâyetlere rastlamak mümkündür. Aynı rivâyetlerin bazen farklı âyet tefsirleri için dile getirildiği görülmektedir. Aynı şekilde çeşitli kaynaklarda İbn Abbâs'ın "size indirilen kitap dururken nasıl olurda ehl-i kitaba soru sorarsınız" şeklinde bir uyarıda bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir.[120] Buna rağmen İbn Abbâs'a dayandırılan rivâyetlerde bazı isrâilî bilgilerinin bulunması düşündürücüdür. Genellikle tefsirlerde yaratılışın başlangıcı ve peygamber kıssaları ile ilgili isrâilî haberlere rastlanmaktadır. Rivâyet tefsirlerinde hem İbn Abbâs'a hem de Mücâhid b. Cebr'e isnâd edilen bu tarz rivâyetler bulunmaktadır. Bu rivâyetler bazen birbirinin aynısı olduğu gibi bazen de birbirinden farklı olabilmektedir. Mesela Hz. Adem ve Havva'nın yaratılışı ile ilgili ayrıntılar bu farklılıklara örnek olarak verilebilir. İbn Abbâs, Hz. Adem'in ikindi vaktinden güneşin batışına kadarki bir zaman diliminden fazla cennette kalmadığını söylerken, Mücâhid b. Cebr bu konuya temas etmemektedir.[121] Hz. Adem'e yasaklanan ağacın ne olduğu Müfessirler tarafından merak edilen bir

---

116 et-Teyyâr, *Mevsûatü't-tefsiri'l-me'sûr*, 2:263-264.

117 Nevfel, *Mücâhid: el-Müfessir ve't-tefsir*, 145.

118 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 1: 29.

119 İbrahim Hatipoğlu, Abdulhamit Birışık, "İsrâiliyât", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2001) , 23: 195.

120 Ebî Abdillah b. Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhibbüddin el-Hatîb, M. Fuad Abdülbaki, Kusay Muhibbüddin el-Hatîb (Kahire: Matbaatü's-Selefiyye ve Mektebetüha, 1403) , 2:263. H. No: 2685.

121 et-Teyyâr, *Mevsûatü't-tefsiri'l-me'sûr*, 261.

konudur. Bu konudaki görüşlerin tamamı isrâilî rivâyetlere dayandığı söylenebilir. İbn Abbâs'a dayandırılan görüşler arasında bile ihtilaflar ve çelişkiler mevcuttur. Buğday, üzüm ve badem gibi çeşitli rivâyetler İbn Abbâs'a isnâd edilirken, Mücâhid b. Cebr'e incir olduğuna dair tek bir görüş dayandırılmaktadır.[122] Tefsirlerde hakkında çokça isrâilî rivâyet olan konulardan biri de Hz. Adem'in yasak ağaçtan meyveyi nasıl yediği veya şeytanın onları buna nasıl yönlendirdiği konusudur. İbn Abbâs'a isnâd edilen bir görüşe göre, şeytan yeryüzündeki bütün hayvanlardan yardım istemiş ve hepsi yardım etmeyi reddetmiş, ancak yılan bunu kabul etmiştir. Yılanla işbirliği sonucu cennete giren şeytan Hz. Havva'yı kandırarak onun da Hz. Adem'i kandırmasını sağlamıştır.[123] Bu konudaki isrâili rivâyet çok bilindiği için ayrıntılarına girmeyi gereksiz görüyoruz. Ancak Mücâhid b. Cebr'in bu âyetle ilgili herhangi bir yorumu görülmemektedir.[124] İbn Abbâs'ın yorumu ile Vehb b. Münebbih'in yorumlarının benzerliği de dikkat çekmektedir.[125] Mücâhid b. Cebr, ilgili âyetin yorumunda böyle bir anlatıma yer vermemiştir ancak اهبطوا منها جميعا ifadelerini tefsir ederken oradan inenlerin Adem, Şeytan ve yılan olduğunu da söylemiştir.[126] Bu rivâyetlerden hareketle İbn Abbâs'ın, rivâyet tefsirlerinde yer alan isrâilî haberlerin kaynağı olduğu iddia edilmiştir.[127]

Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân*, Suyûtî'nin *ed-Dürrü'l-mensûr* adlı tefsirlerinde Mücâhid b. Cebr'e isnâd edilen pek çok rivâyet olmakla birlikte onun adına yazma halinde bulunan *Tefsîru Mücâhid* adlı eserde çok az yerde isrâiliyâta rastlanması,[128] yine aynı şekilde İbn Abbâs'a nisbet edilen tefsirlerde isrâilî haberlerin azlığı, yukarıda da geçtiği gibi İbn Abbâs'ın ehl-i kitaba soru sorma konusunda uyarıda bulunması, bu rivâyetlerin bir kısmının sonradan onların adına nisbet edildiği düşünülebilir.

Mesela Hz. Adem'in iki oğlu ile ilgili olarak Mâide sûresi 5/27. âyette "Onlara Âdem'in iki oğlunun haberini gerçeğe uygun olarak anlat: Hani ikisi de birer kurban sunmuşlar, birininki kabul edilmiş, diğerininki kabul edilmemişti. Kurbanı kabul edilmeyen, diğerine, 'Andolsun seni öldüreceğim!' dedi. O da dedi ki: 'Allah ancak takvâ sahiplerinden kabul eder.'" denilmektedir. Mücâhid b. Cebr Hz. Adem'in dört tane ikizinin olduğunu Hz. Havva'nın her batında bir erkek bir de kız çocuğunu

---

122 et-Teyyâr, *Mevsûatü't-tefsiri'l-me'sûr*, 2:264-266.

123 et-Teyyâr, *Mevsûatü't-tefsiri'l-me'sûr*, 2:270-271.

124 Mücâhid b. Cebr, *Tefsîrü'l-imâm Mücâhid b. Cebr.*, 199-200.

125 et-Teyyâr, *Mevsûatü't-tefsiri'l-me'sûr*, 2:272.

126 Mücâhid b. Cebr, *Tefsîrü'l-imâm Mücâhid b. Cebr.*, 200.

127 Ignaz Goldziher, *Mezahibü't-tefsiri'l-İslâmî.* (Kahire : Mektebetü'l-Hanci, 1955) , 418 s.: 84-87.

128 Ebu'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr thk. Abdurrahman et-Tâhir b. Muhammed es-Sûretî, *Tefsîru Mücâhid*, (Tahkik edenin mukaddimesi) , 36.

doğurduğunu, sonra da farklı batınlardaki kız ve erkeklerin birbirleri ile evlendirildiğini rivâyetini aktarmaktadır. Habil ile doğanın çirkin Kabil ile doğanın ise güzel olduğunu aktaran Mücâhid b. Cebr, İbn Abbâs'a dayandırdığı bir rivâyette ise Hz. Adem'e çocuklarını çapraz bir şekilde birbiri ile evlendirmesinin emredildiğini aktarmaktadır. Rivâyetin devamında anlaşmazlık çıktığını, çözüm için herkesin bir kurban sunmasının istendiği ve Habil'in bir koç, Kabil'in ise meyve ve sebze sunduğu bilgisi aktarılmaktadır. Kabil'in sunduğu şeyler kabul edilmeyince Habil'i öldürdüğü aktarılmaktadır.[129] İbn Abbâs'a nisbet edilen *Tenvîr, Tefsîru İbn Abbâs, Sahîfetu Ali b. Ebî Talha* gibi eserlerde ilgili âyetin tefsirinde bu haber yer almamaktadır. Bu eserleri derleyenler haberleri sened ve metin açısından tenkide tabi tuttuklarından bu haberleri derlememiş olabilirler. Ancak Suyûtî'nin *ed-Dürrü'l-Mensûr* adlı tefsirinde İbn Abbâs'a dayandırılan haberlerde aynı rivâyete rastlanmaktadır.[130]

3.5. Fıkhî Bazı Görüşler Açısından Bir Mukayese

Her iki müfessirimiz, henüz mezheplerin teşekkül etmediği, fıkhî görüşlerin çok fazla farklılaşmadığı bir dönemde yaşamış olsalar da zaman zaman ibadat, muamelat, ukubât vb. alanlara dair farklı görüşlerin onlara dayandırılan rivâyetlerde yer aldığı görülmektedir. Mesela, abdest âyeti ile ilgili Mâide sûresi 6. âyetin tefsirinde İbn Abbâs وَأَرْجُلَكُمْ kelimesini cer şeklinde okuyarak ayakların meshedilmesi gerektiğini söylemektedir. Bu görüşünü teyemmüm esnasında, abdestte yıkanan yerlerin meshedildiği; meshedilen yerlerin de terkedildiği şeklinde gerekçelendirmektedir. Yine ondan nakledilen bir görüşe göre "Biz Allah'ın kitabında iki yıkanan yer ile iki meshedilen yerden başka bir şey bulmadık" demektedir. Başka rivâyetlerde "Abdestte iki mesh iki de yıkama vardır" demektedir.[131] Mücâhid b. Cebr'in tefsirine bakıldığında böyle bir yoruma rastlanılmamaktadır.[132]

İbn Abbâs, Nisa sûresi 4/15 ve 16. âyetlerde kastedilen çirkin fiilin zina olduğunu, âyette geçen "bir çıkış yolu bulununcaya kadar" ifadesindeki çıkışın, Nur sûresinde yer alan celde âyeti olduğunu söylemektedir. Bir başka ifade ile ona göre ilk başlarda zinaya verilen ceza, erkeklerin toplum içinde ayakkabı ile darp edilerek veya incitici sözlerle rencide edilmesi; kadınların ise ölüm gelinceye veya bir çıkış yolu bulununcaya kadar evlerde hapsedilmesi şeklinde idi. Daha sonra gelen Nur sûresi

---

129 Mücâhid b. Cebr, *Tefsîrü'l-imâm Mücâhid b. Cebr.*, 305-306.

130 Abdurrahman b. el-Kemâl Celaleddin es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr.* (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 2002) , 3:55-56.

131 İbn Abbas, *Tefsiru İbn Abbas ve merviyyâtuhu*, 1: 319-326. Sahîfetü Ali b. Ebî Talha'da böyle bir yorum bulunmamaktadır.

132 Mücâhid b. Cebr, *Tefsîrü'l-imâm Mücâhid b. Cebr.*, 301-302.

24/2. âyette geçen celde cezasının bu âyetleri nesh ettiğini ileri sürmektedir.[133] Mücâhid b. Cebr'in de benzer ifadelerle âyetleri tefsir ettiği ve nesh olayının gerçekleştiğini ifade etmektedir.[134] Ancak Mücâhid'e isnâd edilen başka bir görüşe göre de Nisâ sûresi 4/16. âyetteki وَٱللَّذَانِ ifadesinden kastedilen homoseksüelliktir.[135]

İbn Abbâs, Ali İmrân sûresi ﴿فِيهِ ءَايَٰتُۢ بَيِّنَٰتٌ مَّقَامُ إِبۡرَٰهِيمَۖ وَمَن دَخَلَهُۥ كَانَ ءَامِنٗاۗ وَلِلَّهِ عَلَى ٱلنَّاسِ حِجُّ ٱلۡبَيۡتِ مَنِ ٱسۡتَطَاعَ إِلَيۡهِ سَبِيلٗاۚ وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ ٱللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ ٱلۡعَٰلَمِينَ﴾ âyetinde geçen "oraya giren güvende olur" (Âl-i İmrân, 3/97) ifadeleri ile ilgili olarak çok ayrıntılı açıklamalar yapmıştır. Ona göre haremin dışında suç işleyen birine haremin içinde hadd uygulanmaz, ancak hiç kimse onunla oturmaz ve onu barındırmaz, böylece çıkmak zorunda bırakılır. Haremin dışına çıkınca da hadd uygulanabilir. Yine İbn Abbâs'tan "eğer haremin içinde babamı öldürene rastlasam ona bir şey yapmam" şeklinde bir rivâyet de gelmiştir. Ayrıca İbn Abbâs, haremin içinde suç işleyene hadd uygulanır demektedir.[136] Mücâhid b. Cebr ise İbn Abbâs kadar ayrıntılı açıklamalar olmasa da, o da haremin dışına alınır öyle hadd uygulanır, demektedir.[137] İbn Abbâs'ın cevabının ayrıntılı olmasının sebeplerinden bir tanesi de İbn Zübeyr'in Muaviye'nin mevlası Sa'd ile ilgili sorduğu bir soru olabilir. İbn Zübeyr onlar bizim düşmanımız ne yapalım diye sorunca o da çıkmasını bekle dediği fakat onun da İbn Abbâs'ı dinlemediği rivâyet edilir.[138] Mücâhid b. Cebr'in İbn Abbâs'a göre daha az fıkhî açıklamalara yer verdiği görülmektedir.[139]

3.6. Re'y İle Tefsir Açısından Bir Mukayese

Re'y ile tefsirin çok erken bir dönemde başladığı söylenebilir. Zira özellikle de Mücâhid b. Cebr'e nisbet edilen rivâyetlerde bu durum açıkça görülebilmektedir. Fuat Sezgin, ilk dönem rivâyetlerinin çelişkiye varacak derecede birbiriyle farklılaşmasını, serbest düşünceye bağlamaktadır. Ona göre İbn Abbâs'ın ve ona sürekli sorular soran öğrencilerinin düşüncelerinin zamanla gelişim göstermesi bunu kanıtlamaktadır.[140] Bunun sonucu olarak İbn Abbâs ile Mücâhid b. Cebr'in bazı konularda birbirinden bağımsız görüşler serdettikleri görülmüştür. Ancak rivâyetle bilinebilecek bazı konularda iki müfessirin farklı görüşler ileri sürdükleri görülmüştür. Me-

133 İbn Abbas, *Sahîfetu Ali b. Ebî Talha*, 138.
134 et-Teyyâr, *Mevsûatü't-tefsiri'l-me'sûr*, 6:132-145.
135 Mücâhid b. Cebr, *Tefsîrü'l-imâm Mücâhid b. Cebr.*, 270.
136 İbn Abbas, *Tefsiru İbn Abbas ve merviyyâtuhu*, 1: 178-180.
137 Mücâhid b. Cebr, *Tefsîrü'l-imâm Mücâhid b. Cebr.*, 256.
138 et-Teyyâr, *Mevsûatü't-tefsiri'l-me'sûr*, 5:385.
139 Ebu'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, 33.
140 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 1: 26.

sela Yahudilerin maymuna dönüştürüldükleri ile ilgili âyette Mücâhid b. Cebr hocası İbn Abbâs'tan çok farklı düşünebilmiş ve hatta bu görüşünden dolayı Goldzhier onu, re'y ile tefsir yapanların ilki olarak göstermiştir. Bunu ifade ederken de onun Bakara sûresi 2/65. âyet ile ilgili yorumunu örnek olarak vermektedir.[141] Bu yoruma göre Yahudiler fiziksel olarak maymuna dönüşmediler. Ona göre bu mesel tıpkı Cuma sûresi 62/5. âyette "kitap yüklü merkepler" meseli gibidir.[142] İbn Abbâs ise burada fiziksel bir dönüştürmeden bahsetmekte ve bunun üç gün devam ettiğini, onların bu süre boyunca yemediklerini, içmediklerini ve üremediklerini ve yok olup gittiklerini ifade etmektedir. İbn Abbâs'a isnâd edilen başka rivâyetlerde domuzlar ve maymunlar onların soyundan gelmiştir,[143] şeklinde bir bilgiye yer verilmektedir.

İki müfessirin birbirinden farklı görüşler dile getirdikleri bir diğer konu rü'yetullah meselesidir. Mücâhid b. Cebr, إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ (Kıyâmet, 75/23) âyetinin tefsirinde, âyeti "Rablerinden sevap umacaklardır" şeklinde değerlendirmektedir.[144] Hatta Mu'tezile de Allah'ın görülemeyeceğini iddia ederken Mücâhid'in bu görüşünü kendilerine dayanak teşkil etmektedirler.[145] İbn Abbâs aynı âyete dayanarak Allah'ın ahirette görülebileceğini söylemektedir.[146] Müfessirleri geneli de Allah'ın ahirette görülebileceğini söylerken, bu âyetin yanında ﴿لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ﴾ "Güzel iş yapanlara (karşılık olarak) daha güzeli ve bir de fazlası vardır." (Yunus, 10/26) âyetini de dayanak noktası olarak ele almaktadırlar. Ancak Mücâhid b. Cebr, Ehl-i Sünnet'in Allah'ın görülebileceğine dair dayanak olarak ele aldığı bu âyeti de farklı yorumlamaktadır. Ona göre bu âyet mağfiret ve hoşnutlukta fazlalık şeklinde anlaşılmalıdır.[147]

Mücâhid'in tefsirde akla büyük bir öncelik verdiği ifade edilmektedir. Ancak onun bu özelliği rivâyetten tamamen bağımsız, mücerred re'ye göre âyetleri yorumladığı şeklinde anlaşılmamalıdır.[148] Onun akla büyük bir öncelik verdiği düşüncesi, ona isnâd edilen görüşlerin tamamının dikkate alınmadan ulaşılan bir sonuç olduğu iddia edilmektedir.[149] Her şeye rağmen o çok muteber bir müfessir olarak görülmüş

141 Goldziher, *Mezahibü't-tefsiri'l-İslâmî.*, 418 s.: 129-130.

142 Ebu'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, 78.

143 et-Teyyâr, *Mevsûatü't-tefsiri'l-me'sûr*, 2:427-428.

144 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 24:72. Mücâhid b. Cebr'e nisbet edilen tefsirde böyle bir görüş yer almamaktadır. (Bkz. *Tefsîru Mücâhid*, 313).

145 Fındık, *Mücâhid b. Cebr ve Tefsir İlmindeki Yeri*, 52-53.

146 İbn Abbâs, *Tenvîru'l-Mikbâs*, 626.

147 Mücâhid b. Cebr, *Tefsîrü'l-imâm Mücâhid b. Cebr.*, 380.

148 Orhan Karmış, "Tefsir Tarihinin Büyük Siması: İmam-ı Mücâhid", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1985): 11.

149 Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü*, 73.

ve neredeyse kendisinden sonraki tüm müfessirler kendisinden nakillerde bulunmuştur.[150]

3.7. İşârî Yorumlar Açısından Bir Mükayese

İşârî tefsirin makbul olabilmesinin şartları arasında, nassın zahirine muhalefet etmemesi gösterilirken, İbn Abbâs'ın Nasr sûresini Hz. Peygamber'in vefatına işaret olarak yorumlaması buna delil olarak ileri sürülür. Hz. Ömer bir gün sahabenin ileri gelenlerini toplayıp onlara Nasr sûresinin ne anlama geldiğini sorar, sahâbelerin bazıları bilmediklerini söylerken bazıları da Allah'ın yardımı geldiğinde hamd etmemiz ve istiğfarda bulunmamız bizden istenmektedir, derler. İbn Abbâs ise fetihten sonra Resulullah'ın ecelinin yaklaştığı haber verilmektedir, der. Bunun üzerine Hz. Ömer Ben de senin gibi düşünüyorum diyerek ona katıldığını bildirmektedir.[151] Yine bir gün Hz. Ömer Bakara sûresi 2/266. âyetinin ﴿أَيَوَدُّ أَحَدُكُمْ أَن تَكُونَ لَهُۥ جَنَّةٌ مِّن نَّخِيلٍ وَأَعْنَابٍ تَجْرِى مِن تَحْتِهَا ٱلْأَنْهَٰرُ لَهُۥ فِيهَا مِن كُلِّ ٱلثَّمَرَٰتِ وَأَصَابَهُ ٱلْكِبَرُ وَلَهُۥ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَآءُ فَأَصَابَهَآ إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَٱحْتَرَقَتْ كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ ٱللَّهُ لَكُمُ ٱلْءَايَٰتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ﴾ kimin için indiğini sorar. Onlar Allah bilir diye cevap verince Hz. Ömer, "ya biliyoruz veya bilmiyoruz deyin" diye kızar. İbn Abbâs ise "bununla ilgili aklıma bir şey gelmektedir" deyince Hz. Ömer söylemesi için onu cesaretlendirir. Bunun üzerine İbn Abbas şöyle cevap verir: "Bu bir meseldir. Allah bununla, 'zengin iken Allah'a itaat edip de ömrünün sonuna doğru şeytana uyup malını mülkünü masiyette harcayan bir adamın durumunu anlatmaktadır', şeklinde cevap vermektedir. Başka bir rivâyette ise İbn Abbâs bu meselin "ömrünü hayırlı işlerde harcayıp, eceli yaklaştığında ise kötülük işleyen ve yaptığı iyilikleri boşa çıkaran adam" için verildiğini söylemektedir.[152] Mücâhid b. Cebr de buna benzer bir örnek vererek âyeti tefsir etmektedir. Ona göre de "dünyada her türlü imkana sahip olup da Allah'a itaat etmeyen birinin öldükten sonra durumu, güzel bahçesi olan birinin çocukları da küçük iken bahçesinin kasırga ile tarumar olması karşısında bir şey yapamayanın durumuna benzer."[153] Yaşı küçük olmasına rağmen Hz. Ömer'in İbn Abbâs'ı sahâbenin ileri gelenlerinin bulunduğu meclislere davet etmesi, ona âyetler ile ilgili sorular sorması ve verdiği cevapları takdir etmesi onu bu tür konularda cesaretlendirmesi, İbn Abbâs'ın bu tür görüşler serd etmesine de zemin hazırlamıştır. Yine bir gün Hz. Ömer, sahâbenin ileri gelenleri ile kadir gecesi hakkında konuşurken herkes görüşünü söyledikten sonra Hz. Ömer İbn Abbâs'a da söz verir. Bunun üzerine o şöyle devam eder: "Allah tektir teki sever. Bundan dolayı

!

150 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 1: 23.

151 es-Suyûtî, *el-İtkân*, 4:206.

152 es-Suyûtî, *el-İtkân*, 4:206.

153 Mücâhid b. Cebr, *Tefsîrü'l-imâm Mücâhid b. Cebr.*, 244.

da dünya günlerinin yedi tek sayısının üzerinde döndermiştir. İnsanı ve rızıklarımızı yedi şeyden yaratmıştır. Yeri ve göğü yedi tabaka halinde yaratmıştır. Seb'u'l-mesâniyi vermiştir. Kitabında yedi yakın ile evlenmeyi yasaklamıştır. Mirası yedi kişiye bölüştürmüştür. Yedi azamız üzerine secde ediyoruz. Resulullah Kabe'nin etrafını yedi kez tavaf; safa ve merve arasında yedi kez sa'y yapmıştır. Cemrelere yedişer taş atmıştır. Buradan hareketle kadir gecesinin Ramazanın son yedi gününde olduğunu düşünüyorum" diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer hayret etti ve yaşının küçüklüğüne rağmen "bu gençten başkası bana muvafakat etmedi," demiştir.[154]

Mücâhid b. Cebr'in de işârî olarak değerlendirilebilecek bazı yorumları görülmektedir. *Tefsiru Mücâhid*'te görülen bu örnekler İbn Abbâs'ın bazı âyet ve sûrelerdeki işârî yorumlarını andırmaktadır. Daha önce zikredildiği gibi İbn Abbâs, Nasr sûresinin Hz. Peygamber'in vefatına işaret ettiğini dile getirmektedir. Mesela Mücâhid b. Cebr, Cuma sûresi 62/9. âyette geçen فَاسْعَوْا kelimesini sadece ayaklarla koşmak anlamına gelmediğini aynı zamanda niyet, rağbet ve kalp ile de koşmak demek olduğunu dile getirmektedir.[155] Mücâhid b. Cebr, Ra'd sûresi 13/41. âyette geçen أَوَلَمْ يَرَوْا۟ أَنَّا نَأْتِى ٱلْأَرْضَ نَنقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا "Onlar bizim yeryüzüne (kudretimizle) gelip onu etrafından eksilttiğimizi görmediler mi?" ifadelerini, o yörenin insanının ölümü veya orada bulunan âlimlerin ölümü şeklinde yorumlamaktadır.[156] Her iki müfessirimiz de farklı âyetlerle ilgili de olsa işârî olarak değerlendirilebilecek yorumlara rastlanabilmektedir.

SONUÇ

Her iki müfessire isnâd edilen tefsirler incelendiğinde Mücâhid b. Cebr'in İbn Abbâs'tan yaptığı nakillerin azlığı dikkat çekmektedir. Hatta bazı araştırmalarda İbn Abbâs'tan en az rivâyette bulunan kişinin Mücâhid olduğu tespit edilmiştir. Mücâhid b. Cebr, İbn Abbâs'ın en önemli talebesi olmasına karşılık ondan farklı pek çok görüş serdettiği görülmektedir. Bu farklı görüşlerin sebeplerinden bir tanesi ve belki de en önemlisi, İbn Abbâs'ın talebelerini kendi görüşlerini açıklamaya teşvik etmesi olarak düşünülebilir. Neredeyse bütün tefsirlerde İbn Abbâs ile Mücâhid b. Cebr'e isnâd edilen rivâyetlerin varlığı, her ikisinin de tefsirde otorite olarak kabul edildiğini göstermektedir. Ancak bu ortak kabul aynı zamanda pek çok haberin onlara isnâdını da beraberinde getirmiştir. Özellikle İbn Abbâs'a çok çeşitli sebeplerle fazla rivâyetin isnâd edilmesi sağlıklı bir değerlendirmeyi de zorlaştırmaktadır.

---

154 es-Suyûtî, *el-İtkân*, 4:206-207.

155 Mücâhid b. Cebr, *Tefsîrü'l-imâm Mücâhid b. Cebr.*, 659.

156 Mücâhid b. Cebr, *Tefsîrü'l-imâm Mücâhid b. Cebr.*, 409.

Sonuç olarak ilk dönem müfessirleri olmaları hasebiyle onlardan gelen rivâyetler tefsir açısından sonraki nesiller için son derece önemli ve kıymetlidir. Rivâyetlerdeki benzerlikler ilmî bir geleneğin olduğuna; farklılıklar ise düşüncenin önünün daha ilk dönemlerde açık tutulduğuna ve tefsir tarihinde fikri bir hareketliliğin daha ilk nesille başladığına bir kanıt olarak ileri sürülebilir. Bu durum tabiatıyla tefsirin canlı bir organizma gibi gelişip büyümesine vesile olmuş, sonraki nesillerin de kendi sorunlarının çözümünü Kur'an'da ararken serbestçe düşünmelerinin önünü açmıştır. Bu serbestlik bazı olumsuzlukları beraberinde getirmişse de ilk dönem yorumların sonraki nesillere ilham kaynağı olması son derece önemlidir.

KAYNAKÇA

Abdullah b. Abbâs. Mesailu Nafi' b. el-Ezrâk. Limâssol: el-Ceffân ve'l-Câbî, 1993.

Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. Mu'cemu garîbi'l-Kur'ân : müstahricen min Sahîhi'l-Buharî. 2. Bs. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, t.y.

Aydar, Hidayet. Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2013.

Bedr, Abdullah Ebû's-Su'ûd. Tefsîrü's-sahâbe. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2000.

Buhârî, Ebî Abdillah b. Muhammed b. İsmâil el-. el-Câmi'u's-sahîh. Thk. Muhibbüddin el-Hatîb, M. Fuad Abdülbaki, Kusay Muhibbüddin el-Hatîb. Kahire: Matbaatü's-Selefiyye ve Mektebetüha, 1403.

Bulut, Ahmed. Abdullah b. Abbâs ve garîbü'l-Kur'an'ı. İstanbul, 1976.

Cemîle Muhammed Beşîr el-Kazânî. Mücâhid ve menhecuhu fi't-tefsir. Ummu'l-Kurâ, 1403.

Cerrahoğlu, ismail. "'Ali İbn Abî Talha'nın Tefsir Sahifesi". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XVII (1969): 55-82.

Cerrahoğlu, İsmail. "Garîbü'l-Kur'an". İslam Ansiklopedisi. 13: 379-380. İstanbul: TDV, 1996.

Cerrahoğlu, İsmail. Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.

Cerrahoğlu, İsmail. Tefsir Tarihi. Ankara: Fecr Yayınları, 2005.

Cerrahoğlu, İsmail. "Tefsir'de Atâ b. Ebi Rabâh ve İbn Abbâs'dan Rivâyet Ettiği Garibü'l-Kur'an'ı". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 22 (1978): 17-104.

Cerrahoğlu, İsmail. "Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnad Edilen Tefsir". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXIII (1978): 31-50.

Çalışkan, Muhammed Selman. Kur'an Yorumunda Mevâlî'nin Yeri: Hicrî İlk İki Asır. İstanbul: Ravza Yayınları, 2019.

Çelebi, Hacı Halife Mustafa b Abdullah Katib. Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, t.y.

Duman, Mustafa, M. Zeki, Altundağ. "Hurûf-ı Mukattaa". DİA. 18: 401. 1998.

Ebu'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr. Tefsîru Mücâhid. Thk. Abdurrahman et-Tâhir b. Muhammed es-Sûretî. Beyrut: el-Menşûrâtü'l-İlmiyye, t.y.

Fındık, Mehmet Ali. Mücâhid b. Cebr ve Tefsir İlmindeki Yeri. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013.

Goldziher, Ignaz. Mezahibü't-tefsiri'l-İslâmî. Kahire : Mektebetü'l-Hanci, 1955.

Goldziher, Ignaz. Mezahibü't-tefsiri'l-İslâmî. Trc. Abdulhalim en-Neccâr. 2. Bs. Beyrut: Daru İkra, 1985.

Hudayrî, Muhammed b. Abdullah b. Ali. Tefsirü't-tabiîn : arz ve dirase mukarene. y.y: Dâru'n-Neşri li'l-Vatanî, t.y.

İbn Abbas, Abdullah. Tefsiru İbn Abbâs: Sahîfetu Ali b. Ebî Talha. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1991.

İbn Abbas, Abdullah. Tefsiru İbn Abbas ve merviyyâtuhu fi't-tefsiri min kütübi's-sünneti. Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, t.y.

İbn Abbâs, Abdullah. Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs, thk. Mecdü'd-dîn Muhammed b. Yakup el-Firûzâbâdî. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2014.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Meni' Zühri. Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr. Thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.

İbrahim Hatipoğlu, Abdulhamit Birışık. "İsrâiliyât". TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV, 2001.

İsmail L. Çakan, Muhammed Eroğlu. "Abdullah b. Abbâs b. Abdulmüttalib". TDV İslam Ansiklopedisi. 1: 76-79. Ankara: TDV, t.y.

Kansızoğlu, Yakup. Şifreci Yanılgı : hurufilik tasavvuru / harf gizemciliği ve Kur'an yorumuna olan etkileri. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004.

Kesler, Fatih. Mekke Tefsir Ekolü. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.

Kurban, Nur Ahmet. İlk Dönem Tefsir Hareketleri: Mekke Ekolü Örneği. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, 2013.

Mustafa Karagöz. Tefsir tarihi yazımı ve problemleri. 2. Bs. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.

Mücâhid b. Cebr. Tefsîru Mücâhid. Thk. Ebû Muhammed Asyûtî. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

Mücâhid b. Cebr. Tefsîrü'l-imâm Mücâhid b. Cebr. Thk. Muhammed Abdüsselâm Ebü'n-Nîl. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadise, 1989.

Nevfel, Ahmed İsmail. Mücâhid: el-Müfessir ve't-tefsir. Kahire: Dârü's-Safve, 1990.

Orhan Karmış. "Tefsir Tarihinin Büyük Siması: İmam-ı Mücâhid". Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 1 (1985): 9-18.

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî. Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim. y.y: Dârü'l-Heremi li't-Türasi, 2004.

Sezgin, Fuat. Arap-İslam Bilimleri Tarihi : Almanca Aslın Türkçe Tercümesi. 2. Bs. İstanbul: Prof.Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, 2015.

Suyûtî, Abdurrahman b. el-Kemâl Celaleddin es-. ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 2002.

Suyûtî, Celaleddin es-. el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an. Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Suudi Arabistan: Vezâretü'ş-şüûni'l-İslamiyye ve'l-evkâf ve'd-da've ve'l-irşâd, t.y.

Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman es-. Câmi'u'l-ehâdîs: el-Câmi'u's-sagîr ve zevâiduhu ve'l-câmi'u'l-kebîr. Thk. Abbas Ahmed Sakr, Ahmed Abdulcevad. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1994.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr es- - Mahallî, Celaleddin Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-. Tefsirü'l-Celaleyn. Dimaşk, Beyrut: Daru İbn Kesir, 2005.

Şevkani, Muhammed b. Ali b. Muhammed. Fethü'l-kadîr : el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsir. Thk. Abdurrahman Amîre. y.y: y.y, 1992.

Taberî, Muhammed b. Cerîr. Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'an. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Mekke: Müessesetü'r-Risâle, 2000.

Teyyâr, Müsâ'id b. Süleymân et-. Mevsû'atü't-tefsiri'l-me'sûr : ekberu cami' li-tefsiri'n-nebi (s.a.s.) ve's-sahâbe ve't-tabiîn ve tabiîhim ma'züvven ila masadirihi'l-asliyye. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2017.

Umrânî, Ahmed el-'. Mevsû'atu medreseti Mekke fi't-tefsir. Kahire: Darü's-Selâm, 2011.

Usluer, Fatih. Hurufilik : İlk elden kaynaklarla doğuşundan itibaren. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2009.

Zehebi, Muhammed b Ahmed b Osman. Tezkiretü'l-huffâz. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1998.

Zehebi, Muhammed Hüseyin. et-Tefsir ve'l-müfessirûn. Kahire: Dârü'l-hadîs, 2012.

Zehebi, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-. Siyeru a'lâmi'n-nübelâ. Thk. Şuayb el-Arnaut , Me'mûn es-Sâgırcî. 2. Bs. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1982.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1943.